

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 36 (2010)

Πολυπολιτισμικότητα και αντιεθνικός λόγος στη σύγχρονη Ελλάδα : μια κριτική επισκόπηση

Ρόζα Βασιλάκη

doi: [10.12681/hpsa.14505](https://doi.org/10.12681/hpsa.14505)

Copyright © 2017, Ρόζα Βασιλάκη

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Βασιλάκη Ρ. (2017). Πολυπολιτισμικότητα και αντιεθνικός λόγος στη σύγχρονη Ελλάδα : μια κριτική επισκόπηση. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 36, 5–36. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14505>

ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΕΘΝΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ: ΜΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

*Ρόζα Βασιλάκη**

Το κείμενο εξετάζει τη διάρθρωση και τις ιδεολογικές και θεωρητικές αναφορές του λόγου περί «διαφοράς», όπως διαμορφώνεται κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες στο ελληνικό πολιτικό πεδίο, διακρίνοντας αναλυτικά τα δύο ρεύματα που διεκδικούν ιδεολογική αυθεντία στο συγκεκριμένο πεδίο: τις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις και τους κοινωνικο-πολιτικούς σχηματισμούς του αντιεξουσιαστικού χώρου και της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς. Ο λόγος αυτός, ετερογενής και με εν μέρει αλληλοσυγκρουόμενες τάσεις, στέκεται κριτικά απέναντι στον εθνικισμό και στις υποτιθέμενα «καθαρές», «αυθεντικές» κατηγορίες αξιολόγησης με βάση τις οποίες διακρίνει τους ανθρώπους. Αποπειράται να προτείνει νέους, εναλλακτικούς, μετα-εθνικιστικούς τρόπους για την οργάνωση των σύγχρονων κοινωνιών, με στόχο την καλύτερη συμβίωση για όλες τις κοινωνικές ομάδες, την προώθηση της ανεκτικότητας, την αναγνώριση της διαφοράς, την εξάλειψη των ανισοτήτων, τη διεύρυνση της συμμετοχής των υποκειμένων στη διαχείριση της εξουσίας ή ακόμη και τη συλλήβδην αλλαγή των σημερινών κοινωνικών δομών. Επιχειρούμε, έτσι, να ανιχνεύσουμε τους φορείς του λόγου αυτού, να αναδείξουμε τις κατηγορίες και τις αντιφάσεις του, να διαχωρίσουμε τις τάσεις που τον συνθέτουν εστιάζοντας στη διαλογική τους διαμόρφωση, να περιγράψουμε το περιβάλλον μέσα στο οποίο παράγεται και να αναρωτηθούμε για τις συνέπειες της κοινωνικής του διάχυσης.

Κατά την τελευταία δεκαεπταετία μια σημαντική αλλαγή έχει επέλθει στον δημόσιο πολιτικό λόγο στην Ελλάδα: ο εθνικιστικός λόγος, ως κυρίαρχη έκφραση και ως λόγος πολιτικής ορθότητας, ως προτεραιότητα των κρατικών πολιτικών αλλά και ως επιλογή των πολιτικών υποκειμένων, έχει χάσει το πολιτικό προβάδισμα, τη συμβολική αίγλη που φαινόταν να απολαμβάνει κατά τη δεκαετία του 1990 (με κορυφαία έκφρασή του το λεγόμενο «Μακε-

* Η Ρόζα Βασιλάκη είναι διδάκτορας Ιστορίας της Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (Παρίσι) και υποψήφια διδάκτορας Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου του Bristol (Αγγλία).

δονικό ζήτημα».¹ Ένας νέος λόγος πολιτικής ορθότητας έχει αντικαταστήσει το εθνικιστικό πνεύμα που κυριαρχούσε στις πολιτικές, κοινωνικές και ιστορικές προσεγγίσεις, τουλάχιστον σε επίπεδο ρητορικής: η πολυπολιτισμικότητα. Ο όρος, μέχρι πρότινος άγνωστος εκτός του ακαδημαϊκού χώρου, χρησιμοποιείται στις μέρες μας όλο και πιο συχνά, τόσο για να περιγράψει μια κοινωνική σύνθεση με κύριο στοιχείο τον πολιτισμικό πλουραλισμό όσο και για να χαρακτηρίσει πολιτικές που επιδιώκουν τη διαπολιτισμική κατανόηση, τον σεβασμό ή την προστασία της διαφοράς. Είτε ως μέρος των διακηρύξεων των πολιτικών κομμάτων είτε ως μέρος των κυβερνητικών πολιτικών των τελευταίων χρόνων είτε ως μέλημα για τις τοπικές αυτοδιοικήσεις είτε ως μέρος του τηλεοπτικού πεδίου και των μέσων μαζικής επικοινωνίας, η πολυπολιτισμικότητα φαίνεται ότι καταλαμβάνει όλο και περισσότερο χώρο στη συνείδηση της νεοελληνικής κοινωνίας. Τι έχει συμβεί, όμως, ώστε ο εθνικιστικός λόγος να αυτολογοκριθεί, να παραμεριστεί και να μετακινηθεί στα άκρα του πολιτικού και κοινωνικού φάσματος;

Βεβαίως, η ίδια η αλλαγή των κοινωνικών συνθηκών ανέδειξε την πολιτι-

1. Σε σχέση με τις θεωρητικές προσεγγίσεις του εθνικισμού, κλασικά έργα θεωρούνται τα: E. Gellner, *Έθνη και Εθνικισμός*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992. E.J. Hobsbawm, *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780*, Καρδαμίτσας, Αθήνα 1994. E. Kedourie, *Ο Εθνικισμός*, Κατάρτι, Αθήνα 1999. Μ. Άντερσον, *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του Εθνικισμού*, Νεφέλη, Αθήνα 1997. M.C. Nussbaum, *Υπέρ Πατρίδος. Πατριωτισμός ή Κοσμοπολιτισμός*, Scripta, Αθήνα 1999. J. Hutchinson - A.D. Smith (επιμ.), *Nationalism*, Oxford University Press, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 1994. Ν. Μουζέλης, *Ο Εθνικισμός στην Ύστερη Ανάπτυξη*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994. Π. Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία*, Κατάρτι, Αθήνα 1996. Συγκεκριμένα για τη συζήτηση περί του ελληνικού εθνικισμού και της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, βλ. Θ. Βερέμης (επιμ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997. R. Beaton - D. Ricks (επιμ.), *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism, and the Uses of the Past (1797-1896)*, Centre for Hellenic Studies, King's College, Ashgate, Λονδίνο 2009. A. Pollis, «Greek National Identity: Religious Minorities, Rights and European Norms», *Journal of Modern Greek Studies*, τόμ. 10, 1992, σ. 171-195. Για το Μακεδονικό ζήτημα, βλ. L. Danforth, *Η Μακεδονική Διαμάχη. Ο Εθνικισμός σε έναν υπερεθνικό κόσμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995. Αικ. Μιχαλοπούλου - Π. Τσάρτας - Μ. Γιαννιτσπούλου - Π. Καφετζής - Ευ. Μανώλογλου, *Μακεδονία και Βαλκάνια*, ΕΚΚΕ-Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998. Α. Σκουλαρίκι, «Au nom de la nation. Le discours publique en Grèce sur la question macédonienne et le rôle des médias (1991-1995)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Université Paris II, Μάρτιος 2005. V. Coufoudakis - H.J. Psomiades - A. Gerolymatos (επιμ.), *Greece and the New Balkans-Challenges and Opportunities*, Pella, Νέα Υόρκη 1999. M. Herzfeld, *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation State*, Routledge, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1997. Β. Γούναρης, *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων. Από τον Διαφωτισμό στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007.

σμική διαφορά, κυρίως με αφορμή τις μεγάλες μεταναστεύσεις πληθυσμών κατά την τελευταία δεκαπενταετία. Η μαζική παρουσία οικονομικών μεταναστών και προσφύγων στην Ελλάδα αμφισβήτησε, διά της εμπειρίας, το εθνικιστικό αφήγημα περί πολιτισμικής ομοιογένειας της χώρας και έγινε το όχημα για την εκδήλωση και την αναγνώριση των πολλαπλών συνειδητών πολιτισμικών διαφορών που χαρακτηρίζουν τις μετανεωτερικές κοινωνίες. Ωστόσο, προτού η πολυπολιτισμικότητα γίνει κοινή έκφραση για το σύνολο του πολιτικού κόσμου και χωρίς να παραγνωρίζεται η παραδοσιακά κριτική στάση της Αριστεράς απέναντι στον εθνικισμό, ορισμένες κοινωνικές δυνάμεις που δραστηριοποιούνται εκτός των καθιερωμένων πολιτικών θεσμών, αμφισβήτησαν, με την έμπρακτη δράση τους και την πίεση που άσκησαν, την πίστη στη μονοπολιτισμική σύνθεση της ελληνικής κοινωνίας. Οι κοινωνικές αυτές δυνάμεις, συγκροτημένες κυρίως σε οργανώσεις, επεξεργάστηκαν και, κυρίως, εκλαΐκευσαν σε μεγάλο βαθμό τις έννοιες της διαφοράς, της ετερότητας και της οικουμενικότητας της ανθρωπίνης φύσης. Με την έμπρακτη παρέμβασή τους συνέβαλαν ώστε το ελληνικό κοινωνικό περιβάλλον να αναμετρηθεί –όχι βεβαίως χωρίς τις αναμενόμενες αντιδράσεις– με νέες λογικές αξιολογήσεων της διαφορετικότητας και να αναστοχαστεί τη διαχείρισή της στα πλαίσια των αντιφάσεων που δημιουργούν οι ανακατατάξεις της οικονομικής και πολιτιστικής παγκοσμιοποίησης.

Το κείμενο αυτό εξετάζει τη διάρθρωση και τις ιδεολογικές και θεωρητικές αναφορές ενός πολυφωνικού λόγου σε εξέλιξη, που διαμορφώνεται κυρίως κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες στο ελληνικό ιδεολογικο-πολιτικό πεδίο. Ο λόγος αυτός, ετερογενής και με αλληλοσυγκρουόμενες τάσεις, στέκεται κριτικά απέναντι στον εθνικισμό και στις υποτιθέμενες «καθάρεις», «αυθεντικές» κατηγορίες αξιολόγησης με βάση τις οποίες αυτός διακρίνει τους ανθρώπους. Αποπειράται να προτείνει νέους, εναλλακτικούς, μετα-εθνικιστικούς τρόπους για την οργάνωση των σύγχρονων κοινωνιών, με στόχο την καλύτερη συμβίωση για όλες τις κοινωνικές ομάδες, την προώθηση της ανεκτικότητας, την αναγνώριση της διαφοράς, την εξάλειψη των ανισοτήτων, τη διεύρυνση της συμμετοχής των υποκειμένων στη διαχείριση της εξουσίας ή, ακόμη, και τη συλλήβδην αλλαγή των σημερινών κοινωνικών δομών. Το κείμενο επιχειρεί να ανιχνεύσει τους φορείς του λόγου αυτού, να αναδείξει τις κατηγορίες και τις αντιφάσεις του, να διαχωρίσει τις τάσεις που τον συνθέτουν εστιάζοντας στη διαλογική τους διαμόρφωση, να περιγράψει το περιβάλλον μέσα στο οποίο παράγεται και να αναρωτηθεί για τις συνέπειες της κοινωνικής του διάχυσης. Εμμένει, δηλαδή, σε ζητήματα ιδεολογίας και θε-

ωρητικών αναφορών του λόγου περί πολυπολιτισμικότητας και αντιεθνικισμού και όχι στη λεπτομερή εξέταση των δομών και της δράσης των φορέων που τον εκφέρουν.

1. ΤΑ ΚΥΡΙΑΡΧΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΕΚΦΟΡΑΣ ΑΝΤΙ-ΕΘΝΙΚΙΣΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Δύο ρεύματα μπορούν να διακριθούν στην έμπρακτη κριτική και δράση κατά του εθνικισμού, δύο τάσεις που μοιράζονται την ανησυχία και τα αιτήματα για χειραφέτηση των κοινωνικών υποκειμένων, για διεύρυνση της συμμετοχής ή ανακατανομή της εξουσίας υιοθετώντας κοινές πρακτικές, όπως η έμπρακτη αλληλεγγύη υπέρ των κοινωνικών ομάδων που υποστηρίζουν. Ωστόσο, οι τάσεις αυτές εμπνέονται από θεωρήσεις της κοινωνίας με διαφορετικό προσανατολισμό, τόσο σε σχέση με τον τρόπο που προσλαμβάνουν και αναλύουν την παρούσα κοινωνία όσο και σε σχέση με τον τρόπο με τον οποίο παρεμβαίνουν σε αυτή και σκοπεύουν να την αλλάξουν (είτε με κριτήριο την πολιτισμική ταυτότητα του υποκειμένου είτε με κριτήριο τον ταξικό του προσδιορισμό). Το πρώτο ρεύμα περιλαμβάνει τις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις [ΜΚΟ] που εστιάζουν στη διεκδίκηση δικαιωμάτων και εμπνέονται από τη σχετικά πρόσφατη θεωρητική συζήτηση γύρω από το πεδίο της κοινωνίας των πολιτών· το δεύτερο περικλείει τους κοινωνικο-πολιτικούς σχηματισμούς του αντιεξουσιαστικού χώρου και του χώρου της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς που εμπνέονται από τη μαρξιστική θεωρητική παράδοση. Οι δύο αυτοί τύποι οργανώσεων δεν διαφοροποιούνται τόσο από τη μορφή (ακτιβισμός) ή το αντικείμενο της δράσης τους (υποτελείς κοινωνικές ομάδες) όσο από τις ιδεολογίες από τις οποίες εμφορούνται και τις μακροπρόθεσμες επιδιώξεις τους (διορθωτικές κινήσεις στο πλαίσιο του υπάρχοντος κοινωνικο-οικονομικού συστήματος για τις πρώτες, ριζική αλλαγή του για τις δεύτερες).

Οι οργανώσεις που αποτελούν το επίκεντρο αυτής της ανάλυσης ανήκουν στην κοινωνιολογική κατηγορία της λεγόμενης κοινωνίας των πολιτών (επισημαίνεται ότι συχνά οι εκφραστές του αντιεθνικιστικού λόγου αρνούνται τη συμπερίληψή τους στον παραπάνω χαρακτηρισμό, ζήτημα που συζητείται παρακάτω) – με τον όρο αυτόν εννοούμε τις συλλογικές πρωτοβουλίες κοινωνικής παρέμβασης που διαχωρίζονται από το κράτος, την οικογένεια και την αγορά. Σύμφωνα με τον ορισμό του Κέντρου Κοινωνίας των Πολι-

τών [Centre for Civil Society] του Πανεπιστημίου LSE, η κοινωνία των πολιτών ορίζεται ως εξής:

«Η κοινωνία των πολιτών αναφέρεται στο πεδίο της μη πειθαναγκαστικής συλλογικής δράσης γύρω από κοινά ενδιαφέροντα, στόχους και αξίες. Θεωρητικά, οι θεσμοθετημένες μορφές της διαφέρουν από το κράτος, την οικογένεια και την αγορά, ωστόσο, εμπράκτως, τα όρια μεταξύ κράτους, οικογένειας και αγοράς είναι συχνά σύνθετα, θολά και διαπραγματεύσιμα. Η κοινωνία των πολιτών συνήθως περικλείει μια ποικιλία χώρων, παραγόντων και θεσμικών μορφωμάτων που διαφέρουν ως προς τον βαθμό τυπικότητας/επισημότητας, αυτονομίας και ισχύος. Η κοινωνία των πολιτών συχνά συμπεριλαμβάνει οργανισμούς, όπως καταχωρημένες φιλανθρωπικές οργανώσεις, μη κυβερνητικές οργανώσεις για την ανάπτυξη, κοινοτικές ομάδες, οργανώσεις γυναικών, θρησκευτικές οργανώσεις, επαγγελματικούς συλλόγους, εμπορικές ενώσεις, ομάδες αυτοβοήθειας, κοινωνικά κινήματα, επιχειρηματικές ενώσεις, συλλογισμούς και ομάδες συνηγορίας».²

Από την άλλη, ο όρος ΜΚΟ, ως μέρος του κοινωνικού χώρου της κοινωνίας των πολιτών, είναι σε ευρεία χρήση στην Ελλάδα από τη δεκαετία του 1990 και έχει ταυτιστεί στον δημόσιο λόγο με την ανθρωπιστική δράση, την ενεργή υποστήριξη των εθνοτικών μειονοτήτων και των δικαιωμάτων τους αλλά και με τους πολέμους της Γιουγκοσλαβίας. Για λόγους που έχουν να κάνουν τόσο με την ευρύτερη οικονομική και ηθική υποστήριξη που παρέχεται σε τέτοιες οργανώσεις αλλά και με την ισχύ των ρευμάτων του συρμού, ο όρος ΜΚΟ έχει αντικαταστήσει ευρέως τις ονομασίες των συλλογικοτήτων που δραστηριοποιούνται στο πεδίο του πολιτισμού, της αλληλεγγύης ή της βοήθειας, όπως οι «πολιτιστικοί» και οι «φιλανθρωπικοί» σύλλογοι.³

2. Βλ. <http://www.lse.ac.uk/collections/CCS/introduction.htm>. Η βιβλιογραφία για την κοινωνία των πολιτών είναι εξαιρετικά πλούσια και παρουσιάζει αυξητική τάση τα τελευταία χρόνια: βλ., ενδεικτικά, την ενδιαφέρουσα συλλογή θεωρητικών κειμένων, J.A. Hall (επιμ.), *Civil Society. Theory, History, Ideas*, Polity Press, Cambridge 1996. Επίσης, για την κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα, βλ. τον κατατοπιστικό διαδικτυακό τόπο της Ένωσης Πολιτών για την Παρέμβαση, με άρθρα για τον ορισμό, το περιεχόμενο, τους στόχους, τις επιδιώξεις της κοινωνίας των πολιτών, αναφορές στην ελληνική πραγματικότητα και κατατοπιστική βιβλιογραφία: <http://www.paremvassi.gr/1g.htm>.

3. Αναλυτικοί κατάλογοι των ΜΚΟ που δρουν στην Ελλάδα σήμερα περιλαμβάνονται στα <http://www.onearth.gr/katalogos.htm> και <http://www.anthropos.gr/search.asp?Section=3> όπου μπορεί κανείς να αναζητήσει οργανώσεις βάσει της κατηγορίας δράσης ή της ονομασίας τους.

Στη συζήτηση που παρουσιάζεται εδώ γίνεται αναφορά στις ΜΚΟ που εστιάζουν τη δράση τους κυρίως στην υποστήριξη των δικαιωμάτων των εθνικών και εθνοτικών μειονοτήτων⁴ αλλά και, δευτερευόντως, στην υποστήριξη κάθε μειονοτικής κουλτούρας, με την ευρεία έννοια του όρου,⁵ με κυρίαρχα παραδείγματα για τα ελληνικά δεδομένα το Ελληνικό Παρατηρητήριο για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και την Ελληνική Ομάδα για τα Δικαιώματα των Μειονοτήτων (που μοιράζονται τον ίδιο διαδικτυακό τόπο).⁶ Εξετάζονται επίσης οργανώσεις του αντιεξουσιαστικού χώρου –αντιεξουσιαστικές, αντιρατσιστικές, αντιεθνικιστικές, υποστήριξης των δικαιωμάτων των μεταναστών ή/και των μειονοτήτων– που συνιστούν συγκροτημένη και με σημαντικό βάθος χρόνου ιδεολογική αντιεθνικιστική έκφραση (για τη συγκεκριμένη έρευνα μελετήθηκαν οι οργανώσεις: Αντιεξουσιαστική Κίνηση,⁷ Αντι-

4. Ακολουθούμε την κατηγοριοποίηση του W. Kymlicka, κύριου υποστηρικτή της παραχώρησης συλλογικών δικαιωμάτων σε ομάδες των οποίων οι εθνικές ή εθνοτικές κουλτούρες διαφέρουν από τον κυρίαρχο εθνικό πολιτισμό. Ο Kymlicka προβαίνει στον διαχωρισμό μεταξύ «πολυεθνικών κρατών» [multination states], στα οποία πηγή της πολιτισμικής διαφοράς είναι η ύπαρξη ιστορικών κοινοτήτων, σε έναν βαθμό θεσμικά ολοκληρωμένων, που κατοικούν σε συγκεκριμένο έδαφος, μοιράζονται διαφορετική γλώσσα και κουλτούρα και συμπεριλήφθηκαν σε εθνικούς σχηματισμούς με τη βία ή τη συναίνεσή τους, και «πολυεθνοτικών κρατών» [multiethnic states], των οποίων πηγή της πολιτισμικής διαφοράς είναι η ατομική ή οικογενειακή μετανάστευση· βλ. W. Kymlicka, *Multicultural citizenship*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1995/2003, σ. 10-26. Η διάκρισή του δεν είναι μόνο τυπολογική, αλλά έχει ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση των διαφορετικών αιτημάτων των ομάδων αυτών και την ανανέωση του προβληματισμού γύρω από τις διαφορετικές πολιτικές που θα εξασφάλιζαν αναγνώριση αλλά και ουσιαστική ισονομία για τις διακριτές ομάδες του πληθυσμού.

5. Οι «μειονοτικές» αυτές κουλτούρες, ορίζονται στο σύνολό τους, κατά γενική παραδοχή της σχετικής βιβλιογραφίας, ως συλλογικές κοινωνικές ταυτότητες, όπως οι εθνοτικές, οι «φυλετικές», οι θρησκευτικές, οι έμφυλες και οι σεξουαλικές. Οι εν λόγω συλλογικές ταυτότητες έχουν διαφορετική σημασία τόσο για τους φορείς τους όσο και για τους άλλους, όπως εξηγεί ο Κ.Α. Αρπιάη, «Ταυτότητα, αυθεντικότητα και επιβίωση», στο Τ. Ταϊνλορ, *Πολυπολιτισμικότητα*, Πόλις, Αθήνα 1997, σ. 185.

6. Ο διαδικτυακός τόπος του Ελληνικού Παρατηρητηρίου για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και της Ελληνικής Ομάδας για τα Δικαιώματα των Μειονοτήτων είναι εξαιρετικά πλούσιος και κατατοπιστικός, περιέχει πληροφορίες για τις ίδιες τις οργανώσεις, τη δράση τους, δημοσιευμένα κείμενά τους, αναλυτική και συστηματική ανασκόπηση Τύπου και φιλοξενία άρθρων με σχετική θεματολογία, βλ. <http://www.greekhelsinki.gr/bhr/greek/index.html> και τον νέο διαδικτυακό τόπο με υλικό από την 1η Μαρτίου 2005, <http://cm.greekhelsinki.gr/index.php?sec=192>.

7. Ο διαδικτυακός τόπος της Αντιεξουσιαστικής Κίνησης περιέχει κείμενα, ειδήσεις και αφίσες της οργάνωσης και το μηνιαίο newsletter για την εφημερίδα *Βαβυλωνία*, βλ. <http://www.resistance2003.gr/el/news/>

ρατσιστική Πρωτοβουλία Θεσσαλονίκης,⁸ το ελληνικό παράρτημα της YRE - Youth Against Racism,⁹ η ομάδα Οδυσσέας και η Αντιεθνικιστική Κίνηση¹⁰). Για τη μελέτη του κριτικού απέναντι στον εθνικισμό λόγου χρησιμοποιήθηκε ως πρωτογενές υλικό κυρίως ο δημοσιευμένος ηλεκτρονικός λόγος των φορέων αυτών (άρθρα, ανακοινώσεις, δελτία Τύπου, παρεμβάσεις, απολογισμοί δράσεων, ηλεκτρονικά περιοδικά κ.λπ.) και, δευτερευόντως, όπου κρίθηκαν απαραίτητες περαιτέρω διευκρινίσεις, συζητήσεις-συνεντεύξεις με μέλη των οργανώσεων.

Η έννοια του διαδικτύου έχει ιδιαίτερη σημασία για τις εν λόγω οργανώσεις: όχι μόνον γιατί η άνθησή τους συμπίπτει χρονικά με τη διάδοση του νέου αυτού μέσου επικοινωνίας και πληροφορίας, ούτε μόνον επειδή οι οργανώσεις δημοσιεύουν στους ιδιαίτερους διαδικτυακούς τους τόπους το σύνολο σχεδόν των κειμένων τους, αλλά και γιατί η έννοια του δικτύου είναι κεντρική στον τρόπο που δομούνται και λειτουργούν οι συγκεκριμένες συλλογικότητες. Στις περισσότερες περιπτώσεις, πρόκειται για ευρωπαϊκά και παγκόσμια δίκτυα, μέρος των οποίων είναι και οι αντίστοιχες ελληνικές οργανώσεις. Πρόκειται για πλέγματα ανθρώπων, για φαντασιακές κοινότητες που συνδυάζουν τη διαζώωση με την εικονική επικοινωνία με πρωτοφανή αμεσότητα, αφού υπερβαίνουν τόσο τους γεωγραφικούς (μπορούν να επικοινωνήσουν άμεσα ανά πάσα στιγμή) όσο και τους εθνικούς περιορισμούς λόγω της ίδιας της υπερεθνικής, διεθνούς φύσης τους. Σε ό,τι αφορά τις ΜΚΟ, πρόκειται για δίκτυα των οποίων τα μέλη έχουν εθελοντική και μη αμειβόμενη συμμετοχή –χωρίς αυτό να αποκλείει την ταυτόχρονη παρουσία κάποιων αμειβόμενων στελεχών που διεκπεραιώνουν κυρίως την οικονομική διαχείριση του οργανισμού και, κατά κύριο λόγο, την εξοικονόμηση πό-

8. Ο διαδικτυακός τόπος της Αντιρατσιστικής Πρωτοβουλίας Θεσσαλονίκης περιέχει κείμενα, ενημέρωση για την αντιρατσιστική και αντιεθνικιστική δράση στην Ελλάδα, το αρχείο του *Ενημερωτικού Δελτίου της Αντιρατσιστικής Πρωτοβουλίας Θεσσαλονίκης* και πληροφορίες για διεθνή δικτύωση με συναφείς οργανώσεις· βλ. http://www.geocities.com/antiratsistiki_protovoulia/ αλλά και τον νέο διαδικτυακό τόπο του Στεκιού των Μεταναστών (το οποίο διαχειρίζεται η οργάνωση) <http://www.socialcenter.gr/>

9. Ο διαδικτυακός τόπος της YRE φιλοξενεί κείμενα για το προφίλ και τη δράση της οργάνωσης αλλά και νέα σχετικά με την αντιρατσιστική δράση στην Ελλάδα· βλ. <http://www.geocities.com/yregreece/>

10. Η Αντιεθνικιστική Κίνηση φιλοξενεί στον διαδικτυακό της τόπο κείμενα της Οργάνωσης ή άλλων φορέων/συγγραφέων που εκφέρουν απόψεις με τις οποίες συμφωνεί· βλ. http://www.sitemaker.gr/antiethnikistik/page_GREEK_1.htm. Τα κείμενα είναι οργανωμένα σε θεματικές ενότητες κατά ηλεκτρονική σελίδα.

ρων, εφόσον οι οργανώσεις αυτές χρηματοδοτούνται εν γένει από ιδιωτικές πηγές και εξοικονομούν πόρους κυρίως από δωρεές. Λειτουργούν συνήθως ως παραρτήματα διεθνών οργανώσεων και φορέων. Όμως και οι οργανώσεις του αντιεξουσιαστικού χώρου λειτουργούν ως δίκτυα, είτε ως ομπρέλες οργανώσεων που ομονοούν σε κάποια βασικά ζητήματα και οργανώνουν κοινές παρεμβάσεις είτε ως μέλη ευρύτερων ευρωπαϊκών ή διεθνών κινήματων. Ορισμένες τέτοιες συλλογικότητες μάλιστα, τονίζοντας ακριβώς αυτή τους τη διάσταση, επιλέγουν για την ονομασία τους τον όρο «δίκτυο» σε σχέση με αυτόν της «οργάνωσης» που παραπέμπει στις σκληρές δομές των οργανώσεων της Αριστεράς της προ του 1989 εποχής (π.χ. το Δίκτυο για τα Κοινωνικά Δικαιώματα). Αξιοσημείωτο στοιχείο, που ενισχύει τον χαρακτήρα των οργανώσεων ως μελών παγκόσμιων δικτύων, είναι η ύπαρξη ξενόγλωσσας έκδοσης (κατά κύριο λόγο αγγλικής και, δευτερευόντως, ισπανικής) του περιεχομένου των διαδικτυακών τους τόπων. Ο διεθνής τους όμως χαρακτήρας ενισχύεται και από τη θεματική ατζέντα τους –που συχνά είτε υπερβαίνει την ελληνική πραγματικότητα (ενασχόληση με διεθνή ζητήματα, όπως είναι, για παράδειγμα, το Παλαιστινιακό ή οι μειονότητες στο Ιράκ) είτε συνδέει τα ζητήματα που ανακύπτουν στην ελληνική κοινωνία με διεθνείς τάσεις (π.χ. την ανεργία με τις νεοφιλελεύθερες οικονομικές πολιτικές ή τη μετανάστευση με την επικράτηση του πολυεθνικού κεφαλαίου). Ο διεθνής χαρακτήρας τους φαίνεται και από τις ίδιες τις κατά περίπτωση αντιεθνικιστικές ή πολυπολιτισμικές προσεγγίσεις τους που βρίσκονται σε συνάφεια με διεθνείς πολιτικούς ή/και επιστημολογικούς προβληματισμούς.

2. ΜΚΟ: ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΕΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΔΙΑΦΟΡΑ

Το πρώτο ρεύμα οργανώσεων –οι ΜΚΟ– εστιάζει κυρίως στην υποστήριξη των μειονοτικών ομάδων, οι οποίες προσδιορίζονται με βάση την πολιτισμική τους ταυτότητα: πρόκειται για ομάδες που αυτοπροσδιορίζονται ή αναγνωρίζονται ως εθνικές («τουρκική», «μακεδονική», «αρουμάνικη», «τσάμικη», αλλά και με τις ελληνικές μειονότητες εκτός συνόρων, στην Αλβανία και στην Τουρκία), για εθνοτικές μειονότητες (μετανάστες και κατά κύριο λόγο Αλβανοί και Ανατολικοευρωπαίοι), για ομάδες προσφύγων (άνθρωποι που ζητούν πολιτικό άσυλο στην Ελλάδα), για κοινωνικές ομάδες που προβάλλουν ως κυρίαρχα τα έμφυλα χαρακτηριστικά τους (συνεργασία με ομάδες γυναικών και φεμινιστριών) ή για ομάδες ανθρώπων με διαφορετικό σεξουαλικό προ-

σανατολισμό, με διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις (μουσουλμάνοι, καθολικοί, προτεστάντες, μάρτυρες του Ιεχωβά, νέα θρησκευτικά κινήματα/New Age). Πρόκειται επίσης για ομάδες εθνοτικές, που βιώνουν διακρίσεις λόγω προκαταλήψεων (όπως οι Εβραίοι ή οι Τσιγγάνοι) ή για κοινωνικές ομάδες ανθρώπων των οποίων η επιλογή και στάση ζωής έχει εμπράκτως αντιεθνικιστικό ή αντιπολεμικό περιεχόμενο, όπως οι αντιρρησίες συνείδησης. Το περιεχόμενο της δράσης τους είναι σε γενικές γραμμές παραπλήσιο με αυτό των οργανώσεων του αντιεξουσιαστικού χώρου, εφόσον απευθύνονται κατά βάση στις ίδιες κοινωνικές ομάδες αλλά και δραστηριοποιούνται βάσει κοινών κινήτρων (όπως η προστασία της διαφοράς από τις ομοιογενοποιητικές πρακτικές των σύγχρονων εθνικών κρατών, η αναγνώριση και η διεύρυνση των κοινωνικών και πολιτισμικών δικαιωμάτων) ενώ, με μακροκοινωνιολογικούς όρους, τα παραπάνω ζητήματα θα μπορούσαν να συνοψιστούν στον προβληματισμό περί της μετάβασης των εθνικά ομοιογενών κρατών της νεωτερικότητας στα πολυεθνικά κράτη της μετανεωτερικότητας.

Οι ΜΚΟ και, ευρύτερα, οι πολλαπλές οργανώσεις που περιλαμβάνονται στην κατηγορία της κοινωνίας των πολιτών εμφανίζονται μέσα σε συγκεκριμένο διεθνές ιστορικό και ιδεολογικό περιβάλλον (κατάρρευση των χωρών του πρώην Ανατολικού Μπλοκ και αποστελέχωση των αριστερών οργανώσεων και κινήματων), τα κύρια χαρακτηριστικά του οποίου είναι τα εξής: η λεγόμενη παρακμή των μεγάλων αφηγήσεων (εκ των οποίων ο εθνικισμός ίσως μπορεί να θεωρηθεί ως η πιο ισχυρή και επιτυχημένη, με καθολική ισχύ στη νεωτερικότητα), η κατίσχυση των μερικών έναντι των συνολικών ερμηνειών, η εμφάνιση και σημαντική απήχηση του μεταμοντερνισμού στις κοινωνικές επιστήμες με την αντίστοιχη στροφή του ενδιαφέροντος από το κέντρο στη περιφέρεια, από τα κυρίαρχα αφηγήματα στους περιθωριακούς και υποτελείς πληθυσμούς, το ανανεωμένο ενδιαφέρον για τον πολιτισμό και τις κουλτούρες και η στροφή των κοινωνικών επιστημών από τους οικονομικούς/ταξικούς προσδιορισμούς σε πολιτισμικές κατηγορίες.¹¹

Οι οργανώσεις αυτές, όπως και οι θεωρίες από τις οποίες εμπνέονται, προτείνουν ένα νέο, μετα-εθνικιστικό (και όχι αντιεθνικιστικό, όπως οι οργανώσεις του αντιεξουσιαστικού χώρου) μοντέλο διαχείρισης της ανθρώπινης ποικιλότητας που αφορά, κατά κύριο λόγο, τις συνεχώς συνθετότερες πολιτισμικά κοινωνίες της Δύσης. Οι θεωρητικές τάσεις που εμπνέουν τις οργα-

11. Κατατοπιστική εισαγωγή, με ενδιαφέρουσα θεματοποίηση για τις αλλαγές που έχουν σημειωθεί στην περίοδο της ύστερης νεωτερικότητας, είναι το S. Hall - D. Held - A. McGrew, *Η νεωτερικότητα σήμερα*, Σαββάλας, Αθήνα 2003.

νώσεις οι οποίες υποστηρίζουν τις πολιτικές της αναγνώρισης, διακρίνονται από τη δυσπιστία τους στην κανονιστική θεωρία και την κλίση τους στην αποδόμηση των κυρίαρχων συστημάτων νοήματος, αλλά και των επιστημονικών και ηθικών αυθεντιών, προερχόμενες εν πολλοίς από τον μεταμοντερνισμό χωρίς, ωστόσο, να ασπάζονται τον αρνητισμό του.¹² Ο τρόπος που ορίζεται η διαφορά, η ανθρώπινη ποικιλότητα, από τους υποστηρικτές των πολυπολιτισμικών θεωρήσεων εδράζεται στη μετανεωτερική εννοιολόγηση του πολιτισμού/κουλτούρας που δεν νοείται μόνον ως η κοινότητα στην οποία γεννιέται κανείς αλλά συμπεριλαμβάνει και τις πολλαπλές κοινότητες στις οποίες επιλέγει να ενταχθεί. Η κοσμοαντίληψη των οργανώσεων που αναλαμβάνουν την προστασία και ανάδειξη της ανθρώπινης ποικιλότητας προϋποθέτει την οργάνωση των σύγχρονων κοινωνιών με όρους πολιτισμού/κουλτούρας. Αυτούς τους όρους αντιπαράθετον σε εκείνους της ταξικότητας της μαρξιστικής παράδοσης, τους οποίους θεωρούν εν μέρει ξεπερασμένους (κρίνοντας ότι η παλιότερη κοινωνιολογική κατηγορία της τάξης δεν αποτελεί πια τον καθοριστικό παράγοντα για τη συγκρότηση των συλλογικών ταυτοτήτων των σύγχρονων υποκειμένων) και εν μέρει ανεπαρκείς (εφόσον εγκλωβίζουν το υποκείμενο σε ένα μόνο χαρακτηριστικό του χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τους την ποικιλότητα, την ετερογένεια αλλά και την αντιφατικότητα των σημερινών σύγχρονων ταυτίσεών του).

Έτσι, λοιπόν, η ετερότητα ή η διαφορά ορίζονται κυρίως σε σχέση με τον πολιτισμό. Η έννοια του πολιτισμού (ως κουλτούρα) μπορεί να ορίζεται ως σύνολο χαρακτηριστικών μιας εθνοτικής ομάδας ή ως κάποιο προεξάρχον πολιτισμικό χαρακτηριστικό μιας ομάδας, όπως για παράδειγμα η γλώσσα ή το θρήσκευμα. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι, στην περίπτωση της Ελλάδας, το αυστηρά φυλετικό ζήτημα (Αφρικανοί, Ινδιάνοι, Ασιάτες, Λατινοαμερικάνοι) που είναι κεντρικό στη συζήτηση περί πολυπολιτισμικότητας στη Δυτική Ευρώπη και στην Αμερική, δεν ετέθη ποτέ. Και τούτο διότι η χώρα δεν απέκτησε τέτοιες κοινότητες παρά μόνον πρόσφατα, ενώ οι ενυπάρχουσες εθνοτικές μειονότητες ανήκουν φυλετικά στην ίδια ομάδα με τους Έλληνες (λευκοί). Η ετερότητα όμως ή η διαφορά μπορεί εξίσου να ορίζεται και με άλλους τρόπους, αποσυνδεδεμένη από την έννοια της παραδοσιακής ή εθνικής κοινότητας –εννοιολόγηση που διατηρεί σε έναν βαθμό την αίσθηση του

12. Για μια προσπάθεια συστηματικοποίησης και θεωρητικοποίησης του τρέχοντος προβληματισμού περί πολυπολιτισμικότητας, βλ. C. Willett (επιμ.), *Theorizing Multiculturalism. A Guide to the Current Debate*, Blackwell, Οξφόρδη και Μασαχουσέτη 1998 και, κυρίως, την εισαγωγή, σ. 1-15.

αναπόδραστοι ή έστω του αυτονόπου για το υποκείμενο— και σε συνάρτηση με τις επιλογές του σύγχρονου life-style και των λεγόμενων life politics, με κυρίαρχο παράδειγμα τον διαφορετικό σεξουαλικό προσανατολισμό ή τις πολιτικές ταυτίσεις, όπως είναι, για παράδειγμα, οι αντιρροπίες συνείδησης.

Η χρήση του όρου πολυπολιτισμικότητα, στην περίπτωση των ΜΚΟ, έχει μια πρακτική, βιωμένη διάσταση, υπό την έννοια ότι οι σύγχρονες δυτικές κοινωνίες στις οποίες κατά βάση αναφέρεται —αλλά σε έναν βαθμό και πολλές μη δυτικές κοινωνίες εφόσον η μετανάστευση πλέον δεν έχει μόνο δυτικούς προορισμούς—, είναι εκ των πραγμάτων πολυπολιτισμικές ως προς την εθνοτική καταγωγή των μελών τους. Ο όρος όμως έχει και μια πολιτική-ιδεολογική διάσταση, υπό την έννοια ότι επιδιώκεται η αναγνώριση, ο σεβασμός της διαφοράς, η οποία προκρίνεται σε σχέση με την ομοιογένεια που προωθούνταν μέχρι προσφάτως στο εσωτερικό των εθνών-κρατών. Οι οργανώσεις που διεκδικούν την αναγνώριση της ετερότητας και της ιδιαιτερότητας αντιπαραβάλλουν τις έννοιες αυτές στην ομοιογένεια που προϋποθέτει και εφαρμόζει η εθνικιστική λογική των νεωτερικών εθνών-κρατών. Κοντολογίς, προσλαμβάνουν και αναλύουν την κοινωνία με όρους τόσο της μετανεωτερικότητας —ως συνθήκη που αφορά πρωτίστως τη μεταπολεμική Δύση— όσο και του μεταμοντερνισμού —ως τάση στην κοινωνική θεωρία. Ωστόσο, η απόλυτη προτεραιότητα της ιδιαιτερότητας σε σχέση με την οικουμενικότητα παραπέμπει σε μια πρόσληψη της κοινωνίας μάλλον ως αθροίσματος πολιτισμών παρά ως πολυπολιτισμικού μωσαϊκού.

Προχωρώντας παραπέρα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι οργανώσεις που συνδέονται με τις πολιτικές της αναγνώρισης αντιλαμβάνονται την κοινωνία ως μια σύνθεση μειονοτήτων ή μειονοτικών ομάδων. Ο όρος μειονότητα —όρος που περιγράφει μια αποκλειστικά νεωτερική συνθήκη, εφόσον συναρτάται με την ίδρυση των σύγχρονων εθνικών κρατών— συνδέεται άρρηκτα με τη διεκδίκηση πολιτικών και συλλογικών δικαιωμάτων κατά τον 20ό αιώνα. Τι συνιστά όμως «μειονότητα» με σύγχρονους πολιτικούς όρους; Μέχρι στιγμής δεν έχει επιτευχθεί συναίνεση γύρω από τον ορισμό της. Σύμφωνα με το Minority Rights Group International (MRG), έναν από τους κορυφαίους διεθνείς οργανισμούς για την υποστήριξη και προστασία των μειονοτήτων,

«δεν υφίσταται οικουμενικός αποδεκτός ορισμός για τις “μειονότητες” και ο όρος ερμηνεύεται διαφορετικά σε διαφορετικές κοινωνίες. Τα Ηνωμένα Έθνη (ΟΗΕ) απέτυχαν στην προσπάθεια συναίνεσης ορισμού περί του τι συνιστά “μειονότητα”, πέραν εκείνου που υπονοείται στον τίτλο της Δια-

κίρυξης των Δικαιωμάτων Ανθρώπων που ανήκουν σε εθνικές ή εθνοτικές, θρησκευτικές και γλωσσικές μειονότητες. Η απόπειρα διατύπωσης μιας ακριβέστερης δήλωσης επιβαρύνθηκε με δυσκολίες, εφόσον, σε ορισμένες περιπτώσεις, το κίνητρο για έναν περισσότερο ακριβή ορισμό κατέληγε στην άρνηση ορισμένων δικαιωμάτων σε ορισμένους ανθρώπους.¹³

Στον σύγχρονο κόσμο, η μειονότητα έχει συνδεθεί αμετάκλητα με τη διεκδίκηση της προστασίας της από την κυριαρχία της ηγεμονικής κουλτούρας, τη διεκδίκηση της ισότητας της στα πλαίσια των σύγχρονων κρατών και, ευρύτερα, με τη διασφάλιση εκείνων των συλλογικών δικαιωμάτων που εγγυώνται την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας των μελών της. Πρόκειται για κοινωνικές ομάδες διακριτές σε σχέση με τον κυρίαρχο πληθυσμό ή το ευρύτερο σύνολο οι οποίες διαχωρίζονται εξαιτίας των διαφορετικών εθνοτικών, θρησκευτικών ή γλωσσικών χαρακτηριστικών τους, σύμφωνα με έναν ορισμό που παραπέμπει στους κλασικούς ορισμούς της κουλτούρας ως συνόλου συμβόλων που κληροδοτούνται στα μέλη μιας κοινότητας περισσότερο ως αποτέλεσμα του πεπρωμένου παρά ως αποτέλεσμα συνειδητών επιλογών. Ο ορισμός ετούτος έρχεται σε αντίθεση με τον πιο σύγχρονο, μετανεωτερικό ορισμό της κουλτούρας, ο οποίος περιλαμβάνει επίσης τις σύγχρονες ταυτότητες που εμπίπτουν στη σφαίρα των συνειδητών επιλογών του υποκειμένου, όπως αυτές του διαφορετικού σεξουαλικού προσανατολισμού, των πολιτικών ταυτίσεων κ.λπ. Θα μπορούσαμε να συμπληρώσουμε ότι συνήθως η ομάδα αυτή υφίσταται με κάποιον τρόπο εμπόδια ή/και διώξεις στην ελεύθερη έκφραση της ιδιαιτερότητάς της, άρα χρήζει προστασίας. Ωστόσο, εξίσου απαραίτητο

13. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που παρέχονται στον διαδικτυακό τόπο της Minority Rights Group International (MRG), ο οργανισμός εστιάζει τη δράση του σε μη κυρίαρχες εθνοτικές, θρησκευτικές και γλωσσικές μειονότητες οι οποίες δεν συνιστούν απαραίτητα αριθμητικές μειονότητες. Η δράση του περιλαμβάνει ανάληψη πρωτοβουλιών σε σχέση με τις κοινότητες αυτοχθόνων και διαφορετικών φυλών και τις κοινότητες μεταναστών και προσφύγων οι οποίες, ωστόσο, μπορεί να μην επιθυμούν τη συμπερίληψή τους στην κατηγορία της «μειονότητας» για διάφορους λόγους. Η MRG αναγνωρίζει επίσης ότι οι συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες δεν είναι ομοιογενείς και ότι μέλη τους δύνανται να αντιμετωπίζουν περαιτέρω περιθωριοποίηση λόγω ηλικίας, αναπηρίας, φύλου ή και άλλων χαρακτηριστικών. Θεωρεί ότι οι κοινωνικές ομάδες με τις οποίες συνεργάζεται είναι μεταξύ των φτωχότερων και των πιο περιθωριοποιημένων κοινωνικά και ότι αντιμετωπίζουν έλλειψη πρόσβασης στην πολιτική εξουσία, διακρίσεις, καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους αλλά και την επιβολή πολιτικών ανάπτυξης στις κοινότητές τους. Θεωρεί επίσης ότι η αναγνώριση των δικαιωμάτων των μειονοτικών και αυτοχθόνων κοινοτήτων είναι κρίσιμη για την εγκαθίδρυση και τη διατήρηση μιας δίκαιης και φιλεργνητικής κοινωνίας· βλ. <http://www.minorityrights.org/>.

στοιχείο είναι το γεγονός ότι η εν λόγω ομάδα ενδέχεται να βιώνει ή να πιστεύει ότι βιώνει συλλογικές διακρίσεις εις βάρος της από το κυρίαρχο σύνολο και να διεκδικεί ενεργά το στάτους της μειονότητας. Δεν θα συμφωνούσαν όμως όλοι με αυτήν την τελευταία ερμηνεία. Για παράδειγμα, η κατεξοχήν αρμόδια οργάνωση για την προστασία της διαφοράς (οριζόμενης ως μειονότητας), η Διεθνής Ομάδα για τα Δικαιώματα των Μειονοτήτων, θεωρεί ότι δύναται να προβεί στη συμπερίληψη ορισμένων κοινωνικών ομάδων στην κατηγορία της «μειονότητας», ακόμη και αν οι ίδιες δεν επιθυμούν, για διάφορους λόγους, να χαρακτηρίζονται ως τέτοιες (βλ. σημ. 13). Εκείνο όμως που προβληματίζει στην περίπτωση αυτή, είναι κατά πόσον οι ομάδες που αντιπαλεύουν τη δυτική –και εν πολλοίς εθνικιστική– ηγεμονία και θεωρούν απαραίτητη την ανάδειξη των διαφορετικών, υποτελών έως σήμερα, αφηγημάτων περί ταυτότητας, δεν υποσκάπτουν το εγχείρημά τους, θεωρώντας ότι οι ίδιοι οφείλουν να αφυπνίσουν τις συνειδήσεις των καταπιεσμένων ώστε να διεκδικήσουν την αναγνώρισή τους ενάντια ακόμη και στη θέλησή τους. Διότι, σε αυτήν την προοπτική, το εγχείρημα της αφύπνισης ή της συνειδητοποίησης μιας κοινότητας ως μειονότητας δεν είναι παρά ένα βήμα πίσω από το εγχείρημα του εθνικισμού που αποζητά να μετατρέψει τη μειονότητα σε έθνος και το μαχόμενο έθνος σε ανεξάρτητο κράτος. Επιπλέον, η ίδια η ανάληψη της ευθύνης από τους συνειδητοποιημένους έναντι των «πλανημένων» ή των «δαδών» θυμίζει εν πολλοίς τον πατερναλισμό που εμφιλοχωρεί στη μαρξιστική επιχειρηματολογία περί «ψευδούς συνείδησης», ερμηνεία με την οποία τόσο οι οργανώσεις υποστήριξης της διαφοράς όσο και η θεωρητική δεξαμενή από την οποία αντλούν (κυρίως ο μεταμοντερνισμός) βρίσκονται, τουλάχιστον σε επίπεδο διακηρυγμένων θέσεων, σε αντίθεση.

Εντούτοις, η πρόκριση της διαφοράς της ανθρώπινης συνθήκης σε διαφορετικά πολιτισμικά συμφραζόμενα σε σύγκριση με την οικουμενικότητα της ανθρώπινης εμπειρίας σε όλα τα γνωστά πολιτισμικά συμφραζόμενα, με άλλα λόγια η πολιτικοποίηση της κουλτούρας, δεν είναι χρήσιμο εργαλείο μόνον στα χέρια των απανταχού υποστηρικτών της ισότητας αλλά και στα χέρια των υποστηρικτών της ανισότητας, αφού προσφέρει επιχειρήματα εξίσου στις νεορατσιστικές ιδεολογίες (πολιτισμικός ρατσισμός) προς ενίσχυση και όχι προς εξάλειψη των αποκλεισμών.¹⁴ Πολλαπλές κριτικές έχουν ασκη-

14. Για την πολιτικοποίηση της κουλτούρας και τη χρήση της έννοιας της διαφοράς από τη Νέα Δεξιά στη Μ. Βρετανία, βλ. S. Wright, «Η πολιτικοποίηση της κουλτούρας», στο Χ. Δεμερτζόγλου - Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Ανθρωπολογία, Κουλτούρα και Πολιτική*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σ. 86-92.

θεί από διαφορετικές σκοπιές τόσο στον θεωρητικό σχεδιασμό όσο και στο πρακτικό αποτέλεσμα των πολιτικών της πολυπολιτισμικότητας και της αναγνώρισης της διαφοράς. Από τη μαρξιστική σκοπιά, η οποία εκφράζεται τόσο από τις οργανώσεις του αντιεξουσιαστικού χώρου που μελετώνται παρακάτω όσο και από τους στοχαστές της Αριστεράς, οι ΜΚΟ καθώς και οι θεωρητικοί εκπρόσωποι των πολιτικών της αναγνώρισης επικρίνονται για τον απολιτικό χαρακτήρα της δράσης τους, για την άρνησή τους ως προς τη διατύπωση συνολικότερων ερμηνειών και προτάσεων για την οργάνωση των σύγχρονων κοινωνιών, για τη θέαση της κοινωνίας ως συνόλου κοινοτήτων με επιμέρους συμφέροντα αντί της στήριξης του στόχου για τη δημιουργία μιας μη καπιταλιστικής, αντιεξουσιαστικής και αντικρατικής παγκόσμιας κοινωνίας. Η δεύτερη κριτική που ασκείται στις πολιτικές της αναγνώρισης στοχεύει στη στροφή από την «κοινωνία» προς την «κοινότητα», την οποία εισηγούνται, αλλά και στην –εν πολλοίς– άδικη ταύτισή τους με τη Νέα Δεξιά και τον νεοφιλελευθερισμό. Ο φιλοσοφικός κοινοτισμός που προάγεται από τους υποστηρικτές των πολιτικών της αναγνώρισης (όπως εκπροσωπείται από τον φιλόσοφο Charles Taylor) ασχολείται κυρίως με οντολογικά και επιστημολογικά ζητήματα, τα οποία και διαχωρίζει από τις εφαρμοσμένες πολιτικές, και εστιάζει στον ρόλο της κοινότητας στη διαμόρφωση του υποκειμένου, θεωρώντας ότι η αξία της κοινότητας δεν αναγνωρίζεται επαρκώς από τις φιλελεύθερες θεωρίες δικαίου.¹⁵ Ο φιλοσοφικός κοινοτισμός πρέπει να διακρίνεται από τον ιδεολογικό/πολιτικό κοινοτισμό. Ο δεύτερος, αν και διαχωρίζεται από τη νεοσυντηρητική Δεξιά λόγω της υποστήριξης του κράτους πρόνοιας και της αντίθεσής του προς τις νεοφιλελεύθερες οικονομικές πολιτικές, εντούτοις ομονοεί με αυτήν σε ό,τι αφορά κοινωνικο-πολιτισμικά ζητήματα, όπως αυτό της θρησκευτικής ομολογίας και της εκπαίδευσης.¹⁶

15. Οι σύγχρονοι προβληματισμοί του φιλοσοφικού κοινοτισμού συγκροτήθηκαν γύρω από την απάντηση στο έργο του J. Rawls, *A Theory of Justice* (Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1999) που πρωτοεκδόθηκε το 1971, και στη φιλελεύθερη πρόσληψη του ανθρώπου ως ατομικού υποκειμένου την οποία προάγει.

16. Κύριος εκπρόσωπος του ιδεολογικού κοινοτισμού μπορεί να θεωρηθεί ο φιλόσοφος A. Etzioni, του οποίου ο προβληματισμός επικεντρώνεται στις σχέσεις ανάμεσα στο άτομο και την κοινότητα και στον ρόλο της κοινωνίας των πολιτών έναντι του φιλελευθερισμού, του ατομικισμού και του κράτους πρόνοιας. Ο Etzioni είναι ο ιδρυτής του Communitarian Network που, σύμφωνα με όσα διακηρύσσονται στον διαδικτυακό του τόπο: <http://www.gwu.edu/~ccps/index.html>, έχει στόχο την επεξεργασία τρόπων ενδυνάμωσης των κοινωνικών και πολιτικών αρχών των κοινωνιών, των ατομικών δικαιωμάτων και της κοινωνικής ευθύνης και την προώθηση του κοινωνικού κεφαλαίου και της κοινωνίας των πολιτών,

Ο κοινοτισμός, όμως, που είτε προάγεται συνειδητά είτε εμφιλοχωρεί στις πολιτικές της αναγνώρισης, είναι ζήτημα το οποίο επισημαίνει και η κριτική που προέρχεται από την φιλελεύθερη σκοπιά: η ίδια η ουσία του επιχειρήματος της πολυπολιτισμικότητας ακυρώνεται, εφόσον μέσα από τις εφαρμοσμένες πολιτικές οι διαφορετικές κοινότητες απομονώνονται με βάση ένα μόνον κοινωνικό χαρακτηριστικό τους, συγκροτώντας στεγανούς θύλακες και προσδίδοντας στον κοινωνικό χάρτη τη μορφή μάλλον μιας πλουραλιστικής μονοπολιτισμικότητας παρά μιας πολυπολιτισμικής σύνθεσης [plural monoculturalism].¹⁷ Ο κίνδυνος για τις ατομικές ελευθερίες είναι εγγενής στις πολυπολιτισμικές πολιτικές, εφόσον το υποκείμενο κινδυνεύει να εγκλωβιστεί στο «πεπωμένο» θρησκευτικών ή εθνοτικών κοινοτήτων, να περιοριστεί στην προαποφασισμένη από την κοινότητα ταυτότητά του.¹⁸ Το παράδειγμα των μουσουλμανικών κοινοτήτων και το αδιέξοδο στο οποίο έχουν περιέλθει οι πολυπολιτισμικές κοινωνίες της Δυτικής Ευρώπης είναι χαρακτηριστικό. Ο εγκλεισμός στην κοινότητα θέτει, βεβαίως, ένα επιπλέον ζήτημα για τις υποτελείς ομάδες του πληθυσμού, όπως είναι οι γυναίκες και τα παιδιά, οι φτωχοί, τα επαγγέλματα χαμηλού κοινωνικού στάτους –και ας μην ξεχνάμε ότι οι παραδοσιακές κοινότητες έχουν τις περισσότερες φορές ιεραρχική δομή που προκρίνει την ανισότητα,¹⁹ σε αντίθεση με τη διαδεδομένη ρομαντική αντίληψη των κοινοτιστών που βλέπουν στην παραδοσιακή κοινότητα έναν παράδεισο ισότητας και ειρηνικού συμβιβασμού. Εξάλλου, ένα ακόμη ζήτημα που ανακύπτει σε σχέση με τις πολιτικές της πολυπολιτισμικότητας, κυρίως σε σχέση με τις εθνοτικές μειονότητες (τις κοινότητες των μεταναστών) είναι ο κίνδυνος να περιοριστεί η έννοια της κουλτούρας και το ενδιαφέρον μας γι' αυτήν αποκλειστικά σε ζητήματα θρησκείας και των παραδόσεων που τη

17. Η ιδέα της πλουραλιστικής μονοπολιτισμικότητας αναπτύσσεται από τον A. Sen στη φιλελεύθερη κριτική που ασκεί στις πολιτικές της αναγνώρισης και της πολυπολιτισμικότητας, στο *Identity and Violence. The Illusion of Destiny*, Allen Lane, Λονδίνο 2006.

18. Το πρόβλημα των ορίων της αναγνώρισης πολιτισμικών δικαιωμάτων σε σχέση με την ανεκτικότητα απέναντι σε ανελεύθερες πρακτικές και τη σύνθετη σχέση ανοχής και αυτονομίας εξετάζει αναλυτικά ο W. Kymlicka στο *Multicultural Citizenship*, ό.π., κεφ. 8, σ. 152-172, εξηγώντας με ποιον τρόπο ο φιλελευθερισμός μπορεί να σταθεί θετικά τόσο απέναντι στην αναγνώριση όσο και στην αυτονομία.

19. Με αυτό θα διαφωνούσαν εκείνοι οι ανθρωπολόγοι που αναλύουν τον, κατά τη γνώμη τους, αντιεξουσιαστικό και αντι-ιεραρχικό χαρακτήρα ορισμένων «πρωτόγονων» κοινωνιών, με ενδιαφέροντες συλλογισμούς και επιχειρήματα, βλ. χαρακτηριστικά τα έργα του Π. Κλαστρ, *Εξουσία και ελευθερία στις πρωτόγονες κοινωνίες*, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 1999 και *Η κοινωνία ενάντια στο κράτος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992.

συνοδεύουν. Η ενσωμάτωση των μεταναστών δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς την ανάπτυξη εκ μέρους τους συναισθηματικών δεσμών, όπως επισημαίνει ένας από τους κύριους εκπρόσωπους των πολυπολιτισμικών πολιτικών θεωριών, ο Bhikhu Parekh.²⁰ Ωστόσο, ο τρόπος που μπορεί να αναπτυχθεί ο ζητούμενος δεσμός και το κατά πόσον η αναπροσαρμογή της δημόσιας εκπαίδευσης στην ιστορία και τον πολιτισμό των κοινοτήτων των μεταναστών ή των μειονοτικών ομάδων θα αποτελούσε τη λύση στο πρόβλημα ταυτότητας αυτών των υποκειμένων παραμένει ζήτημα προς το παρόν ανοιχτό.

Η ταυτότητα, σύμφωνα με τη σύγχρονη φιλελεύθερη οπτική, θα έπρεπε να είναι αποτέλεσμα επιλογών του υποκειμένου και όχι των δεσμεύσεων του πεπρωμένου του. Στην πράξη όμως, αυτό που συμβαίνει τις περισσότερες φορές είναι το δεύτερο, διότι τα υποκείμενα δεν γεννώνται σε κοινωνικό κενό αλλά σε κοινωνικούς χώρους με σαφή χαρακτηριστικά. Παρόλο που το σύγχρονο υποκείμενο προβαίνει σε επιλογές μεταξύ των διαφορετικών και συχνά αποκλινοσών ομολογιών πίστης και των ταυτίσεών του, επιλέγοντας κάθε φορά σε ποια από τις ομάδες που ανήκει θα δώσει προτεραιότητα, παραμένει σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό δέσμιος της κοινότητας καταγωγής, όπως κι αν ορίζεται αυτή. Βεβαίως, η ίδια η λογική της επιλογής σχετίζεται άμεσα με τα ζητήματα του life-style και των πολιτικών ζωής. Η εποχή της ύστερης νεωτερικότητας συνδέεται με τη «στροφή στον εαυτό», τις εξατομικευμένες ανάγκες του μετανεωτερικού υποκειμένου και την αναζήτηση της «αυθεντικότητας» έξω και μακριά από τις μεγάλες κοινωνικές ταυτίσεις της νεωτερικότητας –εθνικές, πολιτικές, ιδεολογικές. Αυτή τη λογική, όπου η αναζήτηση της «αυτοπραγμάτωσης» επιβάλλει τη διαφορά ως θετικό σύμβολο και η επιλογή της ταυτότητας μπορεί να περιλαμβάνει ακόμη και την περίπτωση της εθνοτικής ή φυλετικής καταγωγής, έχει ως αποτέλεσμα την εμφάνιση περιστατικών στις ΗΠΑ και στον Καναδά, όπου άνθρωποι διεκδικούν το χαμένο τους αληθινό ή ψεύτικο (σε κάθε περίπτωση φαντασιακό) ανήκειν, διεκδικώντας τη συμμετοχή τους σε φυλετικά μειονοτικές ομάδες (Αφροαμερικάνοι, Ινδιάνοι) με τις οποίες δεν έχουν κανένα εμφανές χαρακτηριστικό ομοιότητας (δεδομένου του ότι η ταύτιση με το συγκεκριμένο «αρνητικό» χαρακτηριστικό –αφρικανικό, ινδιάνικο κ.λπ.– είναι αυτό που νοσηματοδοτεί και νομιμοποιεί τα σημερινά δικαιώματα της εκάστοτε μειονοτικής ομάδας). Δεν θα πρέπει βεβαίως να παραβλέπει κανείς και το πρακτικό

20. Η πρόταση αυτή αναπτύσσεται από τον B. Parekh στο *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*, Harvard University Press, Harvard 2000.

όφελος που συνεπάγεται μια τέτοια ένταξη (η λογική των ποσοτώσεων έχει οδηγήσει πολλούς να αναζητήσουν τις «μαύρες» ή «ινδιάνικες» ρίζες τους στην Αμερική).²¹ Η αναζήτηση της ένταξης σε μια τέτοια κοινότητα δεν έχει βεβαίως πάντοτε πρακτικό συμφέρον, εντούτοις αυτό δεν σημαίνει ότι το σύγχρονο υποκείμενο δεν αναπτύσσει κάποια στρατηγική σε σχέση με την «κατασκευή» της βιογραφίας του.²² Παρόλα αυτά, θα ήταν άδικο και ανακριβές να θεωρηθούν οι συγκεκριμένες επιλογές ταυτότητας μόνον ως πεδίο αυτοπραγμάτωσης του σύγχρονου υποκειμένου, ως «μόδα», ως απόρριψη των ευρύτερων κοινωνικών ταυτίσεων και διεκδικήσεων προς χάρη ενός νέου ατομισμού που ολοκληρώνεται μέσα από την ένταξη σε συνεχώς αναπροσδιοριζόμενες και συγκυριακές κοινότητες, διότι αυτές καλύπτουν πραγματικές ανάγκες: οι άνθρωποι δεν είναι λιγότερο αληθινοί επειδή θεωρούν ότι άλλες διαφορετικές ταυτίσεις είναι πιο σημαντικές από τις πολιτικές ή τις εθνικές. Άλλωστε, η ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών και των ΜΚΟ και η σύγχρονη συζήτηση περί πολυπολιτισμικότητας συνδέονται και με την εξέλιξη της ίδιας της έννοιας και του περιεχόμενου του δικαιώματος από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα: από την καθολική ψηφοφορία και την ψηφοφορία των γυναικών στα κοινωνικά δικαιώματα της εκπαίδευσης και της περίθαλψης και στα πολιτισμικά δικαιώματα της καμπίς του 20ού αιώνα.²³

Βεβαίως, οι ελληνικές οργανώσεις που υποστηρίζουν τις πολιτικές της αναγνώρισης και εργάζονται για την προστασία της διαφοράς δεν έχουν να αντιμετωπίσουν ακόμη τα σύνθετα προβλήματα των κοινωνιών της Δυτικής Ευρώπης ή της Αμερικής, όπου η εκ των πραγμάτων πολυπολιτισμική σύνθεσή τους έχει άλλο μέγεθος και άλλο βάθος χρόνου, αλλά και το αποικιοκρατικό τους παρελθόν δημιουργεί άλλου τύπου πολιτικά διακυβεύματα. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι η ενασχόληση με το ζήτημα των μειονοτικών ταυτοτήτων (κυρίως των εθνικών και εθνοτικών) στην ελληνική περίπτωση δημιουργεί προβλήματα εκ του μηδενός. Η δράση των οργανώσεων αυτών προκύπτει από πραγματικές ανάγκες, από πραγματικά προβλήματα και ανα-

21. Βλ. «Changer d'appartenance ethnique: ça vous dirait d'être indien?», *Courrier International*, τχ. 815, 15-21 Ιουνίου 2006, σ. 50-52.

22. Για την ανακατασκευή και την επανεμφάνιση της βιογραφίας του νεωτερικού υποκειμένου σε σχέση με τους διαφορετικούς κοινωνικούς ρόλους που επιλέγει ή καλείται να διακπεραιώσει, βλ. Π. Μπέργκερ, *Πρόσκληση στην κοινωνιολογία*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1983, σ. 68-82.

23. Ν. Μουζέλης, *Παγκοσμιοποίηση. Αριστερά και Δεξιά (Τρία κείμενα)*, ΙΣΤΑΜΕ-Ανδρέας Παπανδρέου, Αθήνα 2004, σ. 32.

πτύσσεται σε ένα περιβάλλον όπου ακόμη και τα αριστερά κόμματα τηρούν συχνά αμφίθυμη στάση απέναντι στον εθνικισμό. Οι οργανώσεις δραστηριοποιούνται σε ένα κοινωνικό πεδίο φορτισμένο από την εθνικιστική ιδεολογία και ρητορική και αυτό εξηγεί εν μέρει τη στράτευση, τον ακτιβισμό και την ακρότητα ορισμένων θέσεών τους.

3. ANTI-ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΙΣΤΕΡΑ: ANTI-ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΑΞΙΚΟΤΗΤΑ

Παράλληλη με τη δράση των οργανώσεων που επικεντρώνονται στο αίτημα της αναγνώρισης, είναι και η δράση των οργανώσεων του λεγόμενου αντιεξουσιαστικού χώρου ή χώρου της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς. Οι οργανώσεις αυτές, που έχουν κοινή ιδεολογική καταγωγή (μαρξιστική θεωρητική παράδοση) και κοινό ιδεολογικό προσανατολισμό (πάλι κατά της εξουσίας), εστιάζουν το ενδιαφέρον τους κατά περίπτωση στην αντιεθνικιστική και την αντιρατσιστική δράση, στην υπεράσπιση και υποστήριξη των μεταναστών και, δευτερευόντως, στην υπεράσπιση και προστασία της πολιτισμικής διαφοράς, συνεργαζόμενες περιστασιακά με οικολογικές και φεμινιστικές ομάδες, με ομάδες του ομοφυλοφιλικού κινήματος καθώς και ομάδες υποστήριξης των εθνοτικών μειονοτήτων. Η κύρια δράση τους, όμως, θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι η λεκτική και έμπρακτη κριτική του εθνικισμού, λαμβάνοντας υπόψη ότι, στην Ελλάδα, η εθνικιστική και η ρατσιστική ρητορική αλληλοκαλύπτονται και λόγω της περιορισμένης παρουσίας ανθρώπων με φυλετική διαφορά και λόγω της παρουσίας μεταναστών από τους παλιότερους ανταγωνιστικούς εθνικισμούς των Βαλκανίων. Επικεντρώνονται στην έμπρακτη υποστήριξη των μεταναστών και των προσφύγων (νομιμοποίηση, άσυλο και προστασία από την αυθαιρεσία των αρχών) και, προσφάτως, στην αντιεθνικιστική δράση (καμπάνιες για την κατάργηση των παρελάσεων, αντίλογος στη δράση των εθνικιστικών οργανώσεων με τη ζωντανή αντίπαλη παρουσία τους στις δημόσιες εκδηλώσεις των εθνικιστών, προστασία των μεταναστών κατά τη διάρκεια γεγονότων που επισύρουν τα τελευταία χρόνια εκρήξεις εθνικιστικού/ρατσιστικού μίσους, όπως οι αθλητικές διοργανώσεις). Τα θέματα με τα οποία καταπιάνονται στην αρθρογραφία τους αφορούν τόσο την ελληνική όσο και τη διεθνή πραγματικότητα, εφόσον, όπως και στην περίπτωση των ΜΚΟ, πρόκειται για παγκόσμια δίκτυα ανθρώπων που αντιλαμβάνονται τα ζητήματα που τους απασχολούν ως παγκόσμια διακυβεύματα. Η αντίθεσή τους στον εθνικισμό αναπτύσσεται μέσα από θεματικές όπως

οι ελληνοτουρκικές σχέσεις, το Κυπριακό, το Μακεδονικό, τα αιτήματα της τουρκικής/μουσουλμανικής μειονότητας στη Θράκη αλλά και των μειονοτήτων των Τσιγγάνων, των Αρουμενών, των Βλάχων και των Τοάμπδων, τα ζητήματα των γενοκτονιών, ζητήματα θρησκευτικής μισαλλοδοξίας (π.χ. η αντίθεση στην ίδρυση τζαμιού στην Αθήνα, ο αντισημιτισμός ως αποτέλεσμα θρησκευτικής προπαγάνδας) και, βεβαίως, με διεθνή ζητήματα, όπως το Παλαιστινιακό και το Κουρδικό, τα οποία προσεγγίζουν με κύρια κατηγορία ανάλυσης τις εθνικιστικές πρακτικές των κρατών στο πλαίσιο των οποίων διάγουν οι συγκεκριμένες μειονότητες. Χαρακτηριστικό των οργανώσεων που δραστηριοποιούνται στον ιδεολογικό χώρο της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς ή του αναρχισμού είναι ο αρνητικός προσδιορισμός της ύπαρξης και της δράσης τους: ο ίδιος ο προσδιορισμός του ιδεολογικού χώρου ως αντιεξουσιαστικού αλλά και η δράση τους ως αντιεθνικιστική, αντικαπιταλιστική, αντιρατσιστική, αντι-ιμπεριαλιστική, αντικαταναλωτική, υποδεικνύουν τη συνολική αντίθεσή τους στον υπάρχοντα νεωτερικό, δυτικό πολιτισμό.

Ο χώρος των οργανώσεων του αντιεξουσιαστικού χώρου εμπίπτει ως κοινωνιολογική κατηγορία στην περίπτωση των ΜΚΟ και της ευρύτερης κατηγορίας της κοινωνίας των πολιτών, εφόσον πρόκειται για πρωτοβουλίες πολιτών που δραστηριοποιούνται εκτός των πλαισίων του κράτους, της οικογένειας και της αγοράς. Ωστόσο, τα ίδια τα μέλη των οργανώσεων αρνούνται τη συμπερίληψή τους σε αυτές τις κατηγορίες. Η άρνησή τους σε σχέση με τις ΜΚΟ εστιάζεται στην ταύτιση της δράσης τους με την εθελοντική προσφορά, η οποία, σύμφωνα με τις οργανώσεις του αντιεξουσιαστικού χώρου, παραπέμπει στην ηθική νομιμοποίηση της μη αμειβόμενης εργασίας, άρα και σε περαιτέρω εξασθένιση του κράτους πρόνοιας στο εσωτερικό των αστικών φιλελεύθερων δημοκρατιών. Οι αντιεξουσιαστικές οργανώσεις ερμηνεύουν και προσδιορίζουν τη δική τους στράτευση όχι ως εθελοντισμό αλλά ως έμπρακτη αλληλεγγύη σε υποκείμενα που ορίζονται κυρίως σε σχέση με την ταξική προέλευσή τους. Η απορριπτική τους στάση απέναντι στον χώρο της κοινωνίας των πολιτών απορρέει πρωτίστως από τον αντικρατισμό τους και την προτεραιότητα που δίνουν στην έννοια του ανθρώπου σε σχέση με αυτήν του πολίτη, θέτοντας ταυτόχρονα ένα ενδιαφέρον ερώτημα σε σχέση με τα δικαιώματα των μη πολιτών στις δυτικές κοινωνίες, των ανθρώπων που βρέθηκαν στη Δύση ως αποτέλεσμα των μεγάλων μεταναστευτικών ρευμάτων του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα. Επιπλέον, σε αντίθεση με τις οργανώσεις του αντιεξουσιαστικού χώρου, οι οποίες λειτουργούν με βάση τις συνεισφορές των μελών τους (που συνήθως δεν είναι τακτικές αλλά έκτα-

κτες με βάση τις ανάγκες τους), οι ΜΚΟ είναι οργανώσεις με φιλανθρωπικό υπόβαθρο και κουλτούρα που επιτρέπει τη χρηματοδότηση μέσω χορηγιών, δωρεών, ιδιωτικών και κρατικών πόρων κ.λπ. Αυτό εξηγεί και την αντίθεση των αντιεξουσιαστικών οργανώσεων στις ΜΚΟ, αλλά σε έναν βαθμό και τις αρνητικές συνδηλώσεις του όρου στην Ελλάδα, που παραπέμπουν σε «ξένα» συμφέροντα, «διαπλεκόμενες σχέσεις» και «εξαγορά», σε αντίθεση με τις θετικές συνδηλώσεις του όρου στη Δυτική Ευρώπη, όπου η λειτουργία της κοινωνίας των πολιτών είναι περισσότερο εδραιωμένη αλλά και η πρακτική της αναζήτησης πόρων δεν είναι απαξιωμένη.

Οι οργανώσεις της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς έχουν μακρόχρονο παρελθόν στον ελληνικό χώρο και θα μπορούσαμε, σε γενικές γραμμές, να τοποθετήσουμε την εμφάνισή τους στη μεταπολιτευτική Ελλάδα. Οι συγκεκριμένες οργανώσεις για τις οποίες γίνεται λόγος εδώ, αναπτύσσονται, όπως και οι ΜΚΟ που αναφέρονται παραπάνω, κατά τη δεκαετία του 1990. Ο περιορισμός του κύρους των παλαιότερων κομματικών οργανώσεων της Αριστεράς μετά την πτώση των ανατολικών σοσιαλιστικών καθεστώτων και η άφιξη του πρώτου μεγάλου κύματος μεταναστών στην Ελλάδα από την Αλβανία και την πρώην Σοβιετική Ένωση, έδωσαν χώρο αλλά και λόγο ύπαρξης σε συλλογικότητες με χαλαρότερη δομή και ιεραρχία, ευρύτερο ιδεολογικό προσανατολισμό, μεγαλύτερα περιθώρια πρωτοβουλίας και νέες κατευθύνσεις ως προς τα αιτήματα και τα ενδιαφέροντά τους.

Οι οργανώσεις του αντιεξουσιαστικού χώρου, αν και έχουν ξεκάθαρη αντικρατική τοποθέτηση –υπό την έννοια ότι αντιλαμβάνονται τα κράτη ως φορείς εξουσίας και επιδιώκουν ως μακροπρόθεσμο στόχο τη δημιουργία μιας ακρατικής, αταξικής κοινωνίας–, παρουσιάζουν μεγαλύτερη πολιτική ωριμότητα σε σχέση με την προηγούμενη γενιά οργανώσεων. Επιδιώκοντας διορθωτικές παρεμβάσεις στα πλαίσια της πρακτικά πολυπολιτισμικής σύγχρονης κοινωνίας, εφόσον τα αιτήματά τους και η δράση τους στοχεύουν τις κρατικές πολιτικές (νομιμοποίηση οικονομικών μεταναστών, αιτήματα πολιτικού ασύλου κ.λπ.), οι σύγχρονες οργανώσεις του αντιεξουσιαστικού χώρου δεν μεταθέτουν την επίλυση των λεγόμενων επιμέρους ζητημάτων (μεταναστευτικό, γυναικείο, ομοφυλοφιλικό, οικολογικό κ.λπ.) στην επόμενη μέρα της κατάρρευσης του παγκόσμιου καπιταλιστικού και εθνικιστικού συστήματος διακυβέρνησης. Εμμένουν, βεβαίως, στην προτεραιότητα των οικονομικών ανισοτήτων και των ταξικών διαφορών για την ερμηνεία και τη θεραπεία των προβλημάτων με τα οποία καταπιάνονται. Οι οργανώσεις του αντιεξουσιαστικού χώρου ελκύνουν σε έναν βαθμό το ενδιαφέρον της «ξεκρέμα-

στης» νεολαίας του 1990 αν και, κατά γενική ομολογία των ίδιων των συμμετεχόντων σε αυτές, το μεγαλύτερο κομμάτι της στρέφεται στις εθελοντικές, μη κυβερνητικές οργανώσεις. Αιτία είναι το λιγότερο έντονο πολιτικό προφίλ τους αλλά και το ενδιαφέρον που προκαλεί ο νεωτερισμός τους σε ό,τι αφορά τόσο τις ακτιβιστικές πρακτικές που είναι πρωτόγνωρες για την Ελλάδα όσο και το «εξωτικό» περιεχόμενο της δράσης τους (όπως, για παράδειγμα, οι εθνοτικές μειονότητες, όρος που εισάγεται ευρέως στον ελληνικό δημόσιο λόγο κατά τη δεκαετία του 1990).

Η βασική διαφορά ανάμεσα στις οργανώσεις του αντιεξουσιαστικού χώρου και τις ΜΚΟ σε ό,τι αφορά την κοσμοθεωρία τους, είναι ότι προσλαμβάνουν και κατανοούν την σύγχρονη κοινωνία με όρους της νεωτερικότητας, με βασική κατηγορία ανάλυσης όχι την πολιτισμική ταυτότητα, αλλά την ταξική προέλευση, δίνοντας προτεραιότητα, σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρητική παράδοση, όχι στο πεδίο του πολιτισμού αλλά σε αυτό της οικονομίας. Οι οργανώσεις που υπερασπίζονται τις πολιτικές της διαφοράς και της αναγνώρισης αντιλαμβάνονται εν πολλοίς την κοινωνία ως ένα άθροισμα μειονοτήτων, προβάλλοντας την ιδιαιτερότητα ως κυρίαρχη διάκριση, ενώ η πρόσληψη και η εξέταση του κόσμου γίνονται με όρους πολιτισμικούς, με άλλα λόγια, όρους πολυδιάσπασης της ανθρώπινης κοινωνικής εμπειρίας στη σύγχρονη κοινωνία. Αντίθετα, για τις οργανώσεις του αντιεξουσιαστικού χώρου προτεραιότητα έχει η οικουμενικότητα της κοινωνικής εμπειρίας του υποκειμένου στις συνθήκες του παγκοσμιοποιημένου καπιταλιστικού συστήματος και η οικουμενικότητα σε σχέση με την ιδιαιτερότητα (σημείο στο οποίο ομονοούν με τη φιλελεύθερη φιλοσοφική παράδοση). Οι ίδιοι οι άνθρωποι που συμμετέχουν στις αντιεξουσιαστικές οργανώσεις κατανοούν τις ανισότητες και επομένως τη διεκδίκηση δικαιωμάτων ως επιδίωξη ενάντια στις ανισότητες ενός παγκόσμιου κοσμοσυστήματος που υπερβαίνει τις πολιτισμικές κατατμήσεις. Συμμερίζονται, βεβαίως, τις διαφορές και θεωρούν ότι η έκφραση και η υπεράσπισή τους είναι απαραίτητη συνθήκη για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας του σύγχρονου υποκειμένου, αλλά θεωρούν ότι τα προβλήματα και οι εντάσεις έχουν βάση οικονομική, σύμφωνα με τη μαρξιστική προσέγγιση της κοινωνίας. Κύριος δηλαδή φορέας της κοινωνικής δυσλειτουργίας δεν είναι η ανεπαρκής αναγνώριση της διαφοράς, αλλά τα μεγάλα συστήματα εξουσίας και, συγκεκριμένα, ο καπιταλισμός ως οικονομικό κοσμοσυστήμα και ο εθνικισμός ως αρχή οργάνωσης των νεωτερικών κοινωνιών. Αν και οι θέσεις των δύο ρευμάτων αμφισβήτησης του εθνικισμού είναι κοινές σε ό,τι αφορά στις αρχές της ισότητας, των δικαιω-

μάτων, της αναγνώρισης, του σεβασμού και της προστασίας της ετερότητας, ο λόγος των αντιεξουσιαστικών οργανώσεων σπανίως προβαίνει σε ικανοποιητική διάκριση μεταξύ των διαφορετικών και ενίοτε συγκρουόμενων προβλημάτων, αιτημάτων και προσδοκιών που μπορεί να χαρακτηρίζουν τα επίμέρους κινήματα των μειονοτικών ομάδων –εθνοτικών, έμφυλων, διαφορετικού σεξουαλικού προσανατολισμού, διαφορετικών θρησκευτικών πεποιθήσεων κ.ά. Ωστόσο, η αποφυγή της διάκρισης αυτής προσφέρει τη δυνατότητα για μια συνολικότερη θέση επί των ζητημάτων που αναφύονται στις μετανεωτερικές συνθήκες, αλλά και σε ένα συνολικότερο όραμα περί εξάλειψης της κοινωνικής αδικίας που δεν περιορίζεται στη διεύρυνση της συμμετοχής των υποκειμένων στις δομές, αλλά σε μια συνολική αναδιάρθρωση της κοινωνικής συγκρότησης. Έτσι, η στάση που τηρεί ο αντιεξουσιαστικός χώρος στη ρητορική και στις πολιτικές της πολυπολιτισμικότητας είναι σκεπτικιστική ως προς τις μακροπρόθεσμες στοχεύσεις τους, αφού δεν βλέπει την ανατροπή των δομών εξουσίας που οραματίζεται στη διεύρυνση της αναγνώρισης της ανθρώπινης ποικιλότητας.

Ενδιαφέρον όμως θα είχε να θίξει κανείς και τις αντιφάσεις της αντιεθνικιστικής ιδεολογίας όπως εκφράζεται μέσα από τις εν λόγω οργανώσεις. Λόγω της εκ των προτέρων, γενικευμένης και μάλλον όχι ικανοποιητικά προσδιορισμένης στρατεύσής τους κατά της εξουσίας, οι συγκεκριμένες οργανώσεις μεταπηδούν ασύνειδα στην απέναντι πλευρά όταν πρόκειται για τους εθνικισμούς λεγόμενων μικρών λαών, των μη αναγνωρισμένων εθνών ή αυτών που έχουν υποστεί τις αδικίες της δυτικής κυριαρχίας (αποικιοκρατία, εντολές, οικονομικός και πολιτιστικός ιμπεριαλισμός), αλλά και των αυτονομιστικών ή εθνικοαπελευθερωτικών επαναστατικών κινήμάτων. Σε αυτή τη λογική, οι εθνικιστικές αξιώσεις από την πλευρά των κρατούντων ή οι εθνικιστικές διεκδικήσεις από την πλευρά των υποτελών χωρίζονται σε καλές και κακές, σε δίκαιες και άδικες, όπως είναι, για παράδειγμα, στην περίπτωση του ελληνικού αντιεθνικιστικού λόγου, ο απόλυτα άδικος τουρκικός κρατικός εθνικισμός και ο απόλυτα δίκαιος επαναστατικός εθνικισμός των Κούρδων αλλά και η αντίστοιχη, πιο περίπλοκη περίπτωση του κράτους του Ισραήλ και των Παλαιστινίων. Αν και μια παρόμοια λογική συνδέεται αναμφισβήτητα με τον οραματισμό ενός δικαιότερου κόσμου, η ιδεολογική τοποθέτηση που αντιτίθεται στον εθνικισμό μοιάζει με καθρέφτη που αντιστρέφει τις θέσεις δυνατών-αδυνάτων, στο πλαίσιο όμως των ίδιων δομών εξουσίας. Κι αν οι ταυτίσεις είναι πιο εύκολες στην περίπτωση των Κούρδων ή των Παλαιστινίων, τα πράγματα περιπλέκονται όταν κάποια από τις εμπλεκόμενες δυνά-

μεις είναι ταυτόχρονα θύμα και θύτης, όπως είναι για παράδειγμα η περίπτωση της Σερβίας κατά τη διάρκεια των γιουγκοσλαβικών πολέμων, που υπήρξε ταυτόχρονα μια μικρή δύναμη που έπλητταν οι βομβαρδισμοί των δυνάμεων του ΝΑΤΟ, αλλά και μια σκληρή και βίαιη δύναμη, που μετέβη αποτρόπαιων μέσων ώστε να εμποδίσει την απόσχιση μικρότερων λαών που επιζητούσαν εθνική ανεξαρτησία. Οι γιουγκοσλαβικοί πόλεμοι κατέδειξαν τα όρια των δεδομένων και ορισμένες φορές ασυλλόγιστων ιδεολογικών ταυτίσεων της νεωτερικότητας, πρακτικά όμως παρήγαγαν περαιτέρω πολώσεις παρά προβληματισμούς.

Η παραδοσιακή ταύτιση της παγκόσμιας Αριστεράς με τα ένοπλα επαναστατικά κινήματα του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα συνδέεται επιπλέον, σε ό,τι αφορά την Ελλάδα, με τον πρόσφατο ιστορικά αντιδικτατορικό αγώνα. Σε μια αντι-ιμπεριαλιστική και αντι-αμερικανική λογική, η ελληνική Αριστερά υποστήριξε ένθερμα τα λατινοαμερικάνικα επαναστατικά κινήματα εξέγερσης (τις Επαναστατικές Ένοπλες Δυνάμεις της Κολομβίας, τους Ζαπατίστας στο Μεξικό, τους Σαντινίστας στη Νικαράγουα, το Φωτεινό Μονοπάτι στο Περού), αλλά και τα αυτονομιστικά, εθνικο-απελευθερωτικά υπ' αυτήν την έννοια κινήματα στη Βόρεια Ιρλανδία εναντίον της Βρετανίας, στη Χώρα των Βάσκων εναντίον της Ισπανίας και στην Κορσική εναντίον της Γαλλίας, παραβλέποντας σε έναν βαθμό το θρησκευτικό ή εθνικιστικό προσανατολισμό τους. Ο ενθουσιασμός των κινήματων της Αριστεράς για την επανάσταση κατά του Σάχη στο Ιράν και η μετέπειτα αμηχανία απέναντι στο φαινόμενο της θεοκρατίας ή στο φαινόμενο του μαχόμενου ισλαμισμού, όπως, για παράδειγμα, η περίπτωση των οργανώσεων-κινήματων της Χαμάς και της Χεζμπολλά, αναδεικνύουν τη σύγχυση και αντιφατική στάση στην οποία μπορεί να οδηγήσει η αυτόματη γενικευμένη ταύτιση με οποιαδήποτε δύναμη ή θέση αυτοπαρουσιάζεται ως «αντιεξουσιαστική» ή «επαναστατική». Ο ιδεολογικός πυρήνας της φαινομενικής μόνον σύμπτωσης της Αριστεράς με τον μαχόμενο ισλαμισμό είναι ο αντι-αμερικανισμός.²⁴ Πρόκειται για μια ιδεολογική ομπρέλα που συστεγάζει ιδεολογίες και κινήματα με διαφορετικές και συχνά συγκρουόμενες προοπτικές· ωστόσο, για λόγους που έχουν να

24. Για την αντίθετη θέση, που θεωρεί ότι στις μέρες μας η Αριστερά και ο ισλαμισμός ως πολιτικό κίνημα (και όχι θρησκευτικό, αλλά επί της ουσίας μετα-αποικιακό και αντι-εξουσιαστικό) έχουν κοινά προτάγματα, βλ. τη διάλεξη της S. Buck-Morss, «Κριτική θεωρία και ισλαμισμός» στο, της ίδιας, *Πέρα από τον τρόπο. Ισλάμ, κριτική θεωρία και Αριστερά*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2005, σ. 59-77, και S. Sayyid, *A Fundamental Fear. Eurocentrism and the Emergence of Islamism*, Zed Books Ltd, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1997/2003.

κάνουν με την ανακατάταξη της παγκόσμιας ισχύος μετά το 1989, γνωρίζει εντυπωσιακή και μάλλον οικουμενική απήχηση στις μέρες μας.

Κοντολογίς, η πολιτική και η ιδεολογία του αντιεθνικισμού, όπως και αυτή του εθνικισμού στην οποία αντιτίθεται, αντιλαμβάνονται την πολιτική με τρόπο νεωτερικό, ιδεολογικό, όχι ως πεδίο εξισορρόπησης συμφερόντων αλλά ως πεδίο δικαίωσης αφηρημένων αρχών²⁵ (της ανεξαρτησίας, της ισότητας, της λαϊκής κυριαρχίας, της αναγνώρισης της διαφοράς, της αδελφότητας των λαών κ.ά.) που πρέπει να εφαρμόζονται παντού και πάντοτε, πέραν της εκάστοτε ιστορικής συγκυρίας. Ανεξαρτήτως των σκοπιμοτήτων αλλά και των μέσων των οποίων μετέρχονται, η ίδια πεποίθηση περί απόλυτης ορθότητας ορισμένων αφηρημένων ιδεολογικών αρχών διέπει τόσο την υποστήριξη ένοπλων, επαναστατικών ή εθνικο-απελευθερωτικών κινημάτων από την πλευρά της παγκόσμιας Αριστεράς, όσο και την επιβολή της «δημοκρατίας» ως συστήματος διακυβέρνησης σε ολόκληρο τον κόσμο από την πλευρά της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής, τουλάχιστον από τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και μέχρι τις μέρες μας. Από την άποψη αυτή, η τοποθέτηση των οπαδών των πολυπολιτισμικών θεωριών και πολιτικών, τουλάχιστον στις εκδοχές της που αντιτίθενται στον κοινοτισμό, είναι περισσότερο συνειδητοποιημένη ως προς την απόσταση που δημιουργείται στη νεωτερικότητα μεταξύ αφαίρεσης και εμπειρίας, μεταξύ της σύλληψης αφηρημένων αρχών και του αποτελέσματος εφαρμοσμένων πολιτικών. Η τρέχουσα συζήτηση περί αναγνώρισης πολιτισμικών δικαιωμάτων στις εθνοτικές μειονότητες βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στη διαπίστωση της αναποτελεσματικότητας αλλά και της αδικίας που μπορεί να επισύρει η αδιάκριτη εφαρμογή αφηρημένων αρχών στους υποτελείς πληθυσμούς.

4. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥ ΑΚΤΙΒΙΣΜΟΥ ΩΣ ΠΡΟΝΟΜΙΑΚΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗΣ ΤΗΣ «ΔΙΑΦΟΡΑΣ»

Πέραν όμως των πολιτικών και θεωρητικών τους διαφορών, οι οργανώσεις με πολυπολιτισμικό και οι οργανώσεις με αντιεξουσιαστικό προσανατολισμό συνδέονται μέσω της ιδεολογικής στράτευσής τους στη διεκδίκηση δικαιω-

25. Για πληρέστερη ανάλυση αυτής της νεωτερικής ιδεολογικής ρητορικής όπως αναπτύσσεται από τον Κεδουρίε, βλ. Π. Λέκκας, «Εισαγωγή. Ο Έλι Κεντούρι και η κριτική της νεωτερικότητας από τη σκοπιά της παράδοσης», στο Ε. Κεδουρίε, *Μειονότητες, Θρησκεία και Πολιτική. Δύο Δοκίμια*, Κατάρτι, Αθήνα 2002, σ. 22.

μάτων και στην έμπρακτη υποστήριξη των περιθωριοποιημένων και υποτελών πληθυσμών, στάση που αναγκαστικά υποδεικνύει τον ακτιβισμό ως πρακτική για την επίτευξη των στόχων τους. Ο ακτιβισμός των συγκεκριμένων οργανώσεων καλύπτει ένα ευρύ φάσμα δράσεων που περιλαμβάνει τόσο την ευαισθητοποίηση των πολιτών μέσω της δημοσιοποίησης των ζητημάτων που αφορούν τους υποτελείς πληθυσμούς –όπως πορείες διαμαρτυρίας, διοργανώσεις φεστιβάλ, παρουσίες σε διεθνή συνέδρια και φόρα συζητήσεων, έκδοση δελτίων Τύπου– είτε την πρακτική λύση των προβλημάτων –όπως νομική υποστήριξη στις διώξεις που υφίστανται οι μειονοτικές ομάδες, οι μετανάστες και οι πρόσφυγες, νομική υποστήριξη για τη διεκδίκηση πολιτικού ασύλου, διατύπωση διαμαρτυριών προς την κυβέρνηση ή τις αρμόδιες αρχές, διοργάνωση μαθημάτων ελληνικής γλώσσας, ενημέρωση και υποστήριξη για τη διεκπεραίωση γραφειοκρατικών διαδικασιών. Μέρος του ακτιβισμού τους και αποτέλεσμα της στράτευσής τους είναι και η μαχητική ρητορεία και ο καταγγελτικός τόνος των κειμένων τους.

Θα είχε, ωστόσο, ενδιαφέρον να θέσει κανείς το ερώτημα του πρακτικού αποτελέσματος του ακτιβισμού των οργανώσεων αυτών: πώς γίνεται αντιληπτή και κατά πόσο γίνεται αποδεκτή η δράση τους από τους ανθρώπους στους οποίους απευθύνεται και ενδιαφέρεται να στηρίξει στη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους. Οι πιο εμφανείς επιπτώσεις των ακτιβιστικών πολιτικών, που εμπνέονται από τις αρχές των νεωτερικών ιδεολογικών πολιτικών, μπορούν να εντοπιστούν στις περιπτώσεις των εθνικών μειονοτήτων: η πίστη στη νεωτερική αρχή της εθνικής αυτοδιάθεσης δεν μπορεί παρά να μετατρέψει αμετάκλητα την εκάστοτε μειονότητα από κοινότητα σε έθνος το οποίο έχει ως ελάχιστο αίτημα την αναγνώριση και ως μέγιστο την ανεξαρτησία.²⁶ Το πιο χαρακτηριστικό ίσως παράδειγμα αυτής της μεταβολής μπορεί να παρατηρηθεί στην κοινότητα των Ρομά, την πιο διασπαρμένη νομαδική κοινότητα της νεότερης ιστορίας. Κατά τη διάρκεια των εργασιών των τεσσάρων Διεθνών Συνεδρίων των Ρομά διατυπώθηκε (μεταξύ άλλων αποφάσεων για τη λήψη δράσεων που σηματοδοτούν τη διαδικασία της εθνογένεσης, όπως η τυποποίηση της ρομάνι γλώσσας, η επιλογή εθνικής σημαίας και εθνικού ύμνου) το αίτημα για διεθνή αναγνώριση των κοινοτήτων των Ρομά ως

26. Για ένα ιστορικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο εφαρμόστηκε η νεωτερική αρχή της εθνικής αυτοδιάθεσης στην περίπτωση της μετατροπής των μειονοτήτων στην επικράτεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από κοινότητες σε έθνη και, κυρίως, σε ομοιογενή έθνη με την τακτική του «ξεοκαρταρίσματος» των πληθυσμών, βλ. E. Kedourie, «Μειονότητες», στο *Μειονότητες, Θρησκεία και Πολιτική. Δύο Δοκίμια*, ό.π., σ. 35-103.

ενιαίας εθνικής μειονότητας ινδικής καταγωγής, ως έθνους χωρίς κράτος. Ωστόσο, όσο νεωτερικό είναι το αίτημα αναγνώρισης των Ρομά, άλλο τόσο είναι και η άρνηση της ελληνικής κοινότητας Ρομά να το προσυπογράψει και να προτιμήσει την πλήρη αναγνώριση των μελών της ως ελλήνων πολιτών διαφοροποιώντας έτσι τη στάση της. Και τούτο διότι, κατά τη γνώμη της, «οι Τσιγγάνοι της Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης, υπό πλήρη αμερικανική υποστήριξη, έχουν σηκώσει παντιέρα σε μια πρόδηλη προσπάθεια δημιουργίας κρατικής οντότητας».²⁷ Η φράση συμπυκνώνει όχι μόνον τη δυναμική της αναγνώρισης στη περίπτωση των εθνικών μειονοτήτων, αλλά και την επίγνωση των υποκειμένων της ύστερης νεωτερικότητας ότι εμπλέκονται σε παιχνίδια πολιτικής εξουσίας στα οποία είναι ταυτόχρονα και ενεργοί δρώντες και ανίσχυροι θεατές.²⁸ Ενδιαφέρον έχει όμως και η αντίδραση των ΜΚΟ που έχουν αναλάβει την υποστήριξη των Ρομά στην Ελλάδα, οι οποίες καταδικάζουν τη στάση της συγκεκριμένης κοινότητας ως σύμπραξη με τον ελληνικό εθνικισμό. Η αντίδραση αυτή επαναφέρει τον προβληματισμό που τέθηκε παραπάνω: σε ποιον βαθμό οι οργανώσεις υποστήριξης έχουν δικαίωμα να αποφασίζουν για την αυθεντικότητα των αποφάσεων των εκάστοτε μειονοτικών κοινοτήτων, αλλά και κατά πόσο ο ακτιβισμός τους δημιουργεί και συντηρεί ζητήματα που τροφοδοτούν τον λόγο ύπαρξής του;

Επιπλέον, στην περίπτωση των εθνικών μειονοτήτων, κοινό χαρακτηριστικό των οργανώσεων και των δύο ρευμάτων είναι η κοινή πεποίθηση και συναισθηματική ταύτιση των δυτικών ακτιβιστών με την εξ ορισμού θεώρηση των εθνικών κρατών ως κακοποιών και των μειονοτικών ομάδων ως ενάρετων.²⁹

27. Οι δηλώσεις του εκπροσώπου της Ένωσης των Ελλήνων Τσιγγάνων και ο σχολιασμός τους από τον εκπρόσωπο του Ελληνικού Παρατηρητηρίου των Συμφωνιών του Ελσίνκι, παρατίθενται στο <http://www.greekhelsinki.gr/greek/articles/6-8-2000-aimgreek8.html>

28. Αναφερόμαστε στη θέση που αναπτύσσει ο A. Giddens, *Central Problems in Social Theory. Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*, MacMillan Press, Λονδίνο 1979 και *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*, Polity Press, Cambridge 1986, για τον «δυσμό της δομής», αναδεικνύοντας τη διαδικασία με την οποία τα υποκείμενα προβαίνουν σε επιλογές χωρίς ωστόσο να καθορίζουν το σύνολο των επιλογών τους.

29. Η τοποθέτηση αυτή προέρχεται από τον Kedourie, ο οποίος, κατά την ανάλυση της σχέσης των χωρών της Μέσης Ανατολής με τις Δυτικές Δυνάμεις, σχολιάζει τον «δυτικό εκείνο συναισθηματισμό του συρμού, σύμφωνα με τον οποίο οι Μεγάλες Δυνάμεις είναι [εξ ορισμού] κακές, ενώ οι μικρές δυνάμεις [εξ ορισμού] ενάρετες» στο «The Middle-East and the Powers», στο E. Kedourie, *The Chatman House Version and Other Middle-Eastern Studies*, University Press of New England, Hanover και Λονδίνο 1970/1984, σ. 6. Βλ. και την εισαγωγή του Π. Λέκκα στο E. Kedourie, *Μειονότητες, Θρησκεία και Πολιτική. Δύο Δοκίμια*, ό.π., σ. 24 για τη μετάφραση του χωρίου που παρατίθεται.

Ένας τέτοιος συναισθηματισμός, φορτισμένος με τη συλλογική ενοχή της εποχής των μετα-αποκιακών αγώνων, των κινημάτων αμφισβήτησης, των μεταμοντέρνων ανησυχιών στις κοινωνικές επιστήμες, πεπεισμένος ωστόσο για τη συμβολική του υπεροχή επειδή ακριβώς παράγεται στη Δύση, δεν θα μπορούσε παρά να θολώνει μια πιο ψύχραιμη, πιο ζυγισμένη αξιολόγηση των συγκρουσιακών καταστάσεων. Αυτή η συναισθηματική και ενοχική ταύτιση, μολονότι κανείς δεν αμφισβητεί τη βαθύτερη αντι-εξουσιαστική, αντιιεραρχική και εντέλει πιο δίκαιη εφόρμωσή της, συνεπάγεται μια διπολική, αντιθετική πρόσληψη του κόσμου που, στην πρακτική εφαρμογή της, ενθαρρύνει τις ακραίες πολιτικές επιλογές και τον θαυμασμό της αδιαλλαξίας. Έτσι, όσο πιο ακραία είναι η μορφή που παίρνει η αντιπαράθεση των μικρών εναντίον των μεγάλων δυνάμεων –πόλεμοι, τρομοκρατικές ενέργειες– τόσο πιο δίκαιος θεωρείται ο αγώνας των πρώτων, νομιμοποιώντας τη χρήση όλο και πιο ακραίων μέσων: ο συμβιβασμός γίνεται συνώνυμο της προδοσίας ενώ ο εξτρεμισμός, όπως το θέτει ο Kedourie, γίνεται το κατεξοχήν σύμβολο αγνότητας.³⁰ Αποτέλεσμα της διπολικής πρόσληψης του κόσμου μεταξύ «καλών» και «κακών» εθνών είναι η τάση να ανάγονται οι επιμέρους, τοπικές συγκρούσεις σε μια υποτιθέμενα γενικευμένη σύγκρουση εναντίον μιας γενικευμένης και απροσδιόριστης εξουσίας (όπως υπαγορεύει η θέση των ποικίλων κινημάτων ανά την υφήλιο για τις ΗΠΑ), αλλά και η αντίθεσή της, που ταυτίζει τις επιμέρους και τοπικές συγκρούσεις με μια εξίσου γενικευμένη και άορατη απειλή (όπως υπαγορεύει η θέση των ΗΠΑ για την τρομοκρατία).

Κοντολογίς, φαίνεται ότι συχνά η πρακτική εφαρμογή των αρχών της αναγνώρισης των μειονοτήτων πέφτει στην παγίδα του εθνικισμού τον οποίο αντιμάχεται, αφού τις περισσότερες φορές δεν φαίνεται να οδηγεί στην πολυπολιτισμική συμβίωση εντός ενός έθνους-κράτους, αλλά μάλλον στην απόσχιση της εθνικής μειονότητας, με στόχο να δημιουργήσει με τη σειρά της ένα νέο μονοπολιτισμικό κράτος. Η πολιτική της αναγνώρισης φαίνεται να πολλαπλασιάζει τα εθνικιστικά κινήματα αλλά και τις συγκρούσεις που αναγκαστικά συνοδεύουν τη γένεσή τους. Έτσι, τα τελευταία χρόνια, ο πολιτικός χάρτης της υφηνίου γνώρισε τη μετατροπή της Σοβιετικής Ένωσης σε αρχικά δεκαπέντε και της Γιουγκοσλαβίας σε αρχικά πέντε αναγνωρισμένες νέες

30. Βλ. E. Kedourie, *Nationalism*, Hutchinson & Co Ltd, Λονδίνο 1960/1971, σ. 18. Τη θέση του περί «έντιμου συμβιβασμού», τον οποίο αντιπαράβλλει στον φανατισμό και την κουλτούρα του θανάτου που αυτός καλλιεργεί, αναπτύσσει και ο ισραηλινός συγγραφέας Α. Οζ σχετικά με την επίλυση του Παλαιστινιακού ζητήματος στο, *Κατά του φανατισμού. Τρία κείμενα που αντιδρούν στην παγκόσμια ρητορεία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2005.

δημοκρατίες, των οποίων όμως οι μειονότητες εμπνέονται από τις ίδιες εθνικιστικές ιδέες και φιλοδοξίες, από την ίδια αδιαλλαξία και την ίδια «ανάγκη» εθνικής αναγνώρισης και ομοιογένειας, όπως και οι κρατικοί εθνικισμοί στους κόλπους των οποίων γεννώνται οι καυκασιανές περιοχές του Ναγκόρνο-Καραμπάχ στο Αζερμπαϊτζάν, της Αμπχαζίας και της Νότιας Οσετίας στη Γεωργία, αλλά και η περαιτέρω διάσπαση μεταξύ Βόρειας Οσσετίας και Ινγκουσετίας, η περιοχή της Υπερδνειστερίας στη Μολδαβία στην καρδιά της Ευρώπης ή του Κοσόβου στη Σερβία και της αλβανόφωνης περιοχής του Τετόβου στην ΠΓΔΜ, για να έλθουμε στα οικεία παραδείγματα των Βαλκανίων, υποδεικνύουν ότι οι κάτοικοι των περιοχών αυτών δεν υπολείπονται ούτε σε συναισθηματισμό ούτε σε ακτιβισμό από εκείνους που λίγα μόλις χρόνια νωρίτερα υπόσχονταν την αυτόματη λύση των δεινών με την απόχωση από τη Σοβιετική ή τη Γιουγκοσλαβική Ομοσπονδία.

Σημαντική όμως είναι και η μετάλλαξη την οποία διέρχονται και τα λεγόμενα παραδοσιακά στοιχεία των κοινοτήτων προς προστασία: η τυποποίηση της γλώσσας τους, η μουσειοποίηση του υλικού πολιτισμού τους, η απώλεια της λειτουργικότητας των παραδόσεών τους και η μετατροπή τους σε φολκλόρ, ψυχαγωγικές εκδηλώσεις και τουριστικές ατραξιόν, είναι χαρακτηριστικές διαδικασίες που αναδεικνύουν την αντίφαση που εμφιλοχωρεί στις πολιτικές της ταυτότητας, της αναγνώρισης και της διαφοράς. Το «δικαίωμα της επιβίωσης» που υποστηρίζει ο Ταϊνλор στο διάσημο δοκίμιό του, που εν πολλοίς συμπυκνώνει τη λογική και τις επιδιώξεις του φιλοσοφικού κοινοτισμού,³¹ συνδέεται με τη λογική επιβίωσης παραδόσεων που παρουσιάζονται γεννημένες σε χρόνο κενό και όχι ως αποτέλεσμα επιλογών και αλλαγών, αφού στην πράξη κάθε παραδοσιακή λειτουργία ή δραστηριότητα εισήχθη κάποτε ως καινοτομία.³² Η ιδιαίτερη αξία των παραδόσεων αυτών αναγνωρίζεται στα πλαίσια της νεωτερικότητας και η διάσωσή τους οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις αντιφάσεις της, που προκαλούν τη γένεση των κινήματων του ρομαντισμού και του κοινοτισμού και των αξιώσεών τους (αξιώσεις για αυθεντικότητα, αναγνώριση και επιβίωση). Τα παραδείγματα δεν λείπουν, είτε

31. Τ. Ταϊνλор, «Η πολιτική της αναγνώρισης», στο του ιδίου, *Πολυπολιτισμικότητα*, ό.π.

32. Αυτή τη θέση περί πολιτισμικών παραδόσεων υποστηρίζει ο φιλόσοφος Κ.Α. Αρπιαχ στο *Cosmopolitanism, Ethics in A World of Strangers*, Allen Lane, Λονδίνο 2006. Στο πολιτικό και φιλοσοφικό αυτό μανιφέστο, προκρίνει την ανάγκη ανάδειξης της οικουμενικότητας της ανθρώπινης φύσης και του ανθρώπινου πολιτισμού, σε αντίθεση με την έμφαση στην πολιτισμική διαφορά και τη διατήρησή της, θέση στην οποία εστιάστηκε η συζήτηση τα τελευταία χρόνια από τους διανοούμενους τόσο της Αριστεράς όσο και της Δεξιάς.

από τον δυτικό είτε από τον λεγόμενο αναπτυσσόμενο κόσμο: οι γαλλόφωνοι του Κεμπέκ, οι κοινότητες των Ινδιάνων στις ΗΠΑ και τον Καναδά, οι Βάσκοι της Ισπανίας, οι Βρετόνοι της Γαλλίας, οι Σκώτοι και οι Ουαλλοί της Βρετανίας, αλλά και οι κοινότητες των Βουσιμάνων/Κάνγκ στη Ναμίμπια, όπως και πολλές άλλες πολιτισμικά διακριτές ομάδες δεν θα ήταν σε θέση να περισώσουν τη διακριτότητα της κουλτούρας τους χωρίς την αναγνώρισή της, αλλά ούτε και να αποφύγουν τη μετάλλαξη που αυτή υφίσταται από τους νεωτερικούς θεσμούς και την τεχνητή υποστήριξη που παρέχουν.

Επιπλέον, η πολιτική της αναγνώρισης μεταλλάσσει τις ταυτότητες εκείνων για τους οποίους αγωνίζεται, όπως σημειώνει ο Appiah.³³ Αυτό που αλλάζει σε κάθε περίπτωση είναι τόσο το περιεχόμενο της συλλογικής κοινωνικής ταυτότητας της ομάδας όσο και το ίδιο το υποκείμενο. Η υποκειμενικότητα οφείλει να συμμορφωθεί με τη συλλογική ταυτότητα της ομάδας, αφού, για να αναγνωριστεί η «συλλογική ιδιαιτερότητα», πρέπει η ατομική μοναδικότητα να συμμορφωθεί στις προσδοκίες που δημιουργούνται τόσο στους «άλλους» όσο και στους «ομοίους». Από τη στιγμή που η συλλογική ιδιαιτερότητα κεφαλαιοποιείται συμβολικά με αυτόν τον πολιτικό τρόπο, το υποκείμενο οφείλει να πείσει οικείους και ετέρους για το «αυθεντικό» δικαίωμα συμμετοχής του στην ομάδα, είτε πρόκειται για την ήπια προσαρμογή που τελικά επιλέγεται από τα μέλη των εκάστοτε μειονοτικών ομάδων –όπως η περίπτωση των στρατευμένων ομοφυλοφίλων ή των στρατευμένων Αφροαμερικανών που παρουσιάζεται από τον Appiah³⁴– είτε για τη βίαιη επιβολή των διακριτών χαρακτηριστικών της –όπως η περίπτωση των μουσουλμάνων μεταναστικών δεύτερης ή τρίτης γενιάς που πέφτουν θύματα σωματικών επιθέσεων από φονταμενταλιστές ομόθρησκούς τους επειδή δεν καλύπτουν το πρόσωπο ή το κεφάλι τους.

Εντούτοις, αν ο ακτιβισμός έχει την ιδιότητα να μεταλλάσσει τις ταυτότητες των ομάδων και των υποκειμένων των οποίων αναλαμβάνει την υποστήριξη, όπως το είδαμε με την περίπτωση των εθνικών μειονοτήτων, δεν πρέπει να παραβλέψει κανείς και το αντίστροφο αποτέλεσμα, όσον αφορά μειονοτικές ομάδες με άλλου τύπου πολιτισμικό περιεχόμενο, όπως είναι οι μετανάστες. Η χλιαρή διάθεση με την οποία συχνά υποδέχονται οι μετανάστες τις ενέργειες που απευθύνονται στους ίδιους –για παράδειγμα η μικρή συμμετοχή τους, κατά κοινή παραδοχή των μελών των οργανώσεων, στις πρωτοβου-

33. K.A. Appiah, «Ταυτότητα, αυθεντικότητα και επιβίωση», *ό.π.*, σ. 202.

34. Στο ίδιο, σ. 197-202.

λίες που διοργανώνονται από τις διάφορες ομάδες υποστήριξης, όπως το αντιρατσιστικό φεστιβάλ, αλλά και η περιορισμένη στελέχωση των οργανώσεων από τα ίδια τα ενδιαφερόμενα κοινωνικά υποκείμενα— είναι ένα ζήτημα που προβληματίζει τόσο για το περιεχόμενο όσο και για το νόημα της δράσης των οργανώσεων που δραστηριοποιούνται στον χώρο. Η διαπίστωση αυτή δεν ακυρώνει βεβαίως τον λόγο ύπαρξης της δράσης τους, αλλά τον αναπροσδιορίζει ως προς το εξής: το αποτέλεσμα της δράσης των εν λόγω οργανώσεων είναι μάλλον η ευαισθητοποίηση των φορέων της κυρίαρχης κουλτούρας γύρω από τα ζητήματα των υποτελών πληθυσμών, παρά η συνειδητοποίηση των ίδιων των υποτελών υποκειμένων ως ομάδων με κοινά προβλήματα και επομένως συμφέρον για κοινή δράση.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η πλήρης κατανόηση της παραγωγής του κριτικού απέναντι στον εθνικισμό λόγου προϋποθέτει τη συμπερίληψη του «αντίπαλου» εθνικιστικού λόγου που αρθρώνεται στη σύγχρονη Ελλάδα. Οι άνθρωποι τους οποίους προσπαθούν να επηρεάσουν και να αλλάξουν οι οργανώσεις προβαίνουν σε αντιφατικές πρακτικές στην καθημερινότητά τους, όπως για παράδειγμα σε ξενοφοβικές ή ρατσιστικές αντιδράσεις εναντίον των ξένων που ζουν στην πόλη τους και στη γειτονιά τους, αλλά και στην ταυτόχρονη προτίμηση των φθηνότερων υπηρεσιών που προσφέρουν οι μετανάστες και των φθηνότερων καταναλωτικών προϊόντων που παράγονται στον Τρίτο Κόσμο. Οι άνθρωποι φαίνονται μπερδεμένοι και αμφίθυμοι σε σχέση με τις αλλαγές που επιφέρει η παγκοσμιοποιημένη σημερινή κοινωνία στην καθημερινότητα και στον τρόπο που έχουν μάθει να καταλαβαίνουν τον κόσμο, και τούτο σε χρονικό διάστημα λιγότερο μιας γενιάς. Έως την περίοδο της Μεταπολίτευσης οι άνθρωποι στην Ελλάδα βίωσαν μια μακρά και συνεχόμενη πορεία διακυβέρνησης εθνικιστικού προσανατολισμού. Από τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και, επί της ουσίας, μέχρι τη δεκαετία του 1980, δηλαδή για χρονικό διάστημα τριάντα-τριανταπέντε ετών, οι πολίτες χωρίζονταν σε πρώτης και δεύτερης κατηγορίας, αναλόγως με την πιστοποίηση των πολιτικών τους φρονημάτων: η εθνικοφροσύνη, το μίσος για τον «τουρκικό ζυγό» και τους «σλαβοβούλγαρους κομμουνιστές», η αγάπη για τις «χαμένες πατρίδες», «την αδελφή Βόρεια Ήπειρο» και τη «Βασιλεύουσα» ήταν τα διαπιστευτήρια του καλού πολίτη, ενώ λεκτικές πρακτικές όπως η συστηματική χρήση των ελλη-

νικών τοπωνυμίων για τις περιοχές και τις πόλεις των όμορων κρατών και ο βίαιος εξελληνισμός των λεγόμενων «σλαβόφωνων» ή «βουλγαρόφωνων» τοπωνυμίων, εφαρμόστηκαν με στόχο την ελληνικοποίηση της εδαφικής επικράτειας. Βεβαίως, αν και είναι αλήθεια ότι κανένα έθνος-κράτος δεν μπορεί να ισχυριστεί τη μη επιβολή δια της βίας ορισμένων ομογενοποιητικών διαδικασιών, στην περίπτωση της Ελλάδας οι διαδικασίες αυτές συνοδεύτηκαν από μεγάλης έκτασης καταστολή (διωγμούς, φυλακίσεις, διακρίσεις) στο πρόσφατο βιωμένο παρελθόν. Η προπαγάνδα, σε συνδυασμό με τον φόβο, αλλά και οι ιστορικοί λόγοι που συμπεριλάμβαναν την Ελλάδα στις τροχιές των μεταναστευτικών ρευμάτων ως χώρα μεταναστών και όχι ως χώρα υποδοχής, συνετέλεσαν στην κατίσχυση ενός ισχυρού μονοπολιτισμικού μοντέλου. Στην πορεία, όμως, οι γεωπολιτικές ισορροπίες άλλαξαν, ο «κομμουνιστικός κίνδυνος» των βαλκάνιων γειτόνων εξέλιπε, οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης αναγκάστηκαν να αναγνωρίσουν τις εκ των πραγμάτων πολυπολιτισμικές συνθέσεις των κοινωνιών τους. Η Ελλάδα μετατράπηκε σε χώρα υποδοχής των μεγάλων μεταναστευτικών ρευμάτων στην καμπή του αιώνα, οι διεκδικήσεις των κινημάτων αμφισβήτησης κατά των πολιτικών και κοινωνικών ιεραρχιών και οι ευαισθησίες του μεταμοντέρνου κινήματος για τις υποτελείς ομάδες διαχύθηκαν ευρέως, και έτσι οι άνθρωποι βρέθηκαν μπροστά σε μια κοινωνική πραγματικότητα με ανεστραμμένες πολιτικο-κοινωνικές αξίες. Ο πατριωτισμός έλαβε αρνητικό πρόσημο και έγινε εθνικισμός, η πραγματολογική ακρίβεια των ακλόνητων θρύλων του ελλητισμού (με κορυφαίο παράδειγμα το «κρυφό σχολειό») αμφισβητήθηκε και προωθήθηκε η αντίληψη της χρήσης τους ως συμβολισμών, οι ελληνοτουρκικοί έρωτες σάρωσαν τις τηλεοπτικές ακροαματικότητες και η ανιστορική αντίληψη περί «τουρκικής βαρβαρότητας» αντικαταστάθηκε από την εξίσου ανιστορική αντίληψη περί «πολυπολιτισμικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας».³⁵ Οι έλληνες εθνικιστές, που είχαν μάθει να βλέπουν τους γείτονες ως εχθρούς, που επαινέθηκαν και ανταμείφθηκαν για τον πατριωτισμό τους, βρέθηκαν εκτός ιστορίας και στράφηκαν κατά των λεγόμενων ευρωπαϊών γραφειοκρατών, κατά της παρουσίας ξένων στη χώρα αλλά και κατά εκείνων που πρεσβεύουν μια περισσότερο ανεκτική και ποικιλόμορφη κοινωνία.

Αυτό εξηγεί σε μεγάλο βαθμό τη δυναμική εμφάνιση και απήχηση των ε-

35. Για τη σημερινή αντιμετώπιση Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως ιστορικού παραδείγματος πολυπολιτισμικής κοινωνίας, βλ. Ν. Ροτζώκος, «Πολυπολιτισμικές αναγνώσεις του οθωμανικού παρελθόντος: προς ένα μεταμοντέρνο ρομαντισμό», *Ο Πολίτης*, τχ. 144, Μάιος 2006, σ. 25-28.

θνικιστικών λαϊκιστικών κομμάτων, ρευμάτων και προσωπικοτήτων, που η ρητορική τους στηρίζει την επιτυχία της στο κράμα κινδυνολογίας, συνωμοσιολογίας και αίσθησης ταυτόχρονης αδικίας κατά του έθνους και της «φυσικής» ανωτερότητάς του. Έτσι, είναι αναμενόμενο τα ξενοφοβικά, ρατσιστικά, εθνικιστικά και αντιδυτικά ρεύματα να βρίσκουν προσφορότερο έδαφος στις περιοχές που πλήττονται περισσότερο από τις ανακατατάξεις της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, όπως παρατηρείται στις μέρες μας σε περιοχές της Βόρειας Ελλάδας και κυρίως στη Θεσσαλονίκη. Στο περιβάλλον αυτό, η δράση και ο λόγος των οργανώσεων που προεβέβουν την πολυπολιτισμικότητα και τον αντιεθνικισμό –χωρίς βεβαίως να είναι αυτές οι μόνες φωνές, οι μόνες συλλογικότητες που εκφράζουν τις εν λόγω ιδεολογίες– είναι και απαραίτητος και δημιουργικός. Μέσα στις αντιφάσεις, την αφέλεια αλλά και τις σκοπιμότητές του, την ανεπιτυχή ορισμένες φορές αναπαραγωγή μοντέλων που δεν ταιριάζουν στις τοπικές συνθήκες, τον νεο-ρομαντισμό του που βλέπει τη σωτηρία στη μετατροπή των εθνών σε λαούς ή πολιτισμούς, ο λόγος αυτός προκρίνει την αλληλεγγύη, εκλαϊκεύει και συμφιλιώνει έμπρακτα με τη διαφορά, συμβάλλοντας εντέλει στη συνειδητοποίηση της οικουμενικότητας των ανθρώπινων χαρακτηριστικών και των ανθρώπινων αναγκών.